

**QAACCESSA DHIHAANNAA GILGAALOTA
HIIKA FAALLAA JECHOOTAA BARNOOTA
AFAAN OROMOO KUTAA 11FI 12**

ABRAHAAM OLAANAA

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOOLLEJJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANII,
JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTII
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFI
FOOKILORII**

HAGAYYA, 2009/2017

FINFINNEE

**QAACCESSA DHIHAANNAA GILGAALOTA
HIIKA FAALLAA JECHOOTAA BARNOOTA
AFAAN OROMOO KUTAA 11FI 12**

**ABRAHAAM OLAANAA
GORSAN: DR. AMAANU'EEL ALAMAAYOO**

**WARAQAA QORONNOO DIGIRII LAMMAAFFAA (MA)
AFAAN OROMOOFI OGBARRUU BARSII SUUN
GAMISAAN GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKILOORIIF
DHIHAATE**

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOOLLEJJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANII,
JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTII
MUUMMEE AFAAN OROMOO OGBARRUUF
FOOKLOORII**

**HAGAYYA, 2009/2017
FINFINNEE**

Axereeraa

Kaayyoon qorannoo kanaa dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 qaaccessuudha. Galma ga'iinsa kaayyoo qorannoo kanaatiif kitaabni barataa kutaa 11fi 12 sakatta'amee jira. Barattoonni kutaa 12ffaa 360fi barsiisonni Afaan Oromoo kutaawwan kanneenii sadii iddatteeffamanii jiru. Iddattoowwan kanneen irraa ragaa walitti qabuuf ammoo meeshaalee funaansa ragaa bargaaffiifi afgaaffiitti dhiamma bahaamee jira. Ragaan argame mala qorannoo akkamtaafi ammamtaa walmakaa (mala makoon) qaacceffamee, ibsamee jira. Ragaan sakatta'insa kitaabaafi afgaaffii barsiisotaa irraa argame mala akkamtaatiin, ragaan bargaaffii barattootaa irraa funaaname ammoo, mala ammamtaatiin qaaccessamee jira. Ragaa mala akkamtaa hordofuun funaaname mala qorannoo akkamtaatiin kan ibsame yoo ta'u, ragaan mala ammamtaatiin argame ammoo jalqaba irratti barattoonni gaaffii tokkoof deebii walfakkaataa kennan adda bahanii erga lakkaa'amanii booda dhibbeentaan gabatee keessa kaa'amanii ibsiifi hiikni gahaan itti kennamee jira. Ragaa kana irraas wanti hubatame dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa KBAO kutaa 11fi 12 hanqina qabaachuu isaati. Hanqinoonni adda ba'anis, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaabilee kanneen keessa jiran xiyyeeffannoo kan hinargatin ta'uu, ga'aafi hawwatoo kan hin ta'in ta'uu, unkaalee gaaffii adda addaatiin kan hindhiyaatin ta'uu, sadarkaa barattootaatiin kan wal hinginne ta'uu, walitti fufiinsa kan hindhiyaatin ta'uufi hariiroo jechoonni wal morkatoon qabaniin kan hindhiyaatin ta'uun hubatamee jira. Kanarraa kan ka'e, dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaabilee kanneen keessaa barattoota haala gaariin hirmaachisuun hiika faallaa jechootaa dammaqinaan akka baratan kan taasisu miti. Kanaafuu, qopheessitonni kitaabilee kanneeniifi qaamni dhimmichi isaan ilaallatu hunduu dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa KBAO kutaa 11fi 12 ga'aafi hawwatoo ta'an haala walitti fufiinsa qabuun dhiyeessuun, gilgaalonni dhiyaatanis sadarkaa barattoota kanaatiin walgitanii akka dhiyaataniifi hariiroo jechoonni walmorkatoon qabaniin fooyyessanii dhiyeessuuf xiyyeeffannoon hojjechuun dhimma barbaachisaa ta'a. Hanga kitaabileen kunneen fooyya'nitti garuu barsiisonni Afaan Oromoo kutaawwan kanneenii gilgaalota hiika faallaa jechootaa ga'aa ta'an unkaalee gaaffii adda addaatiin qopheessanii haala hawwataa ta'een bifa walitti fufiinsa qabuun dhiyeessuun, akkasumas, hariiroo hiikni faallaa jechootaa qabaniin sadarkaa barattoota kanaatiin walsimsiisanii barsiisuu akka qaban bu'aa qorannoo kanaa irraa ka'anii eeruun nidanda'ama.

Galata

Waan hunda dura Waaqayyoon isa gaarummaa isaatiin nagaa naaf kennee geggeessee har'aan naga'eef galanni guddaan haata'u.

Itti aansuun, nuffii tokko malee gorsaafi deggersa barbaachisu hunda naaf gochuun fiixaan ba'iinsa qorannoo kanaaf kan naawajjin dadhaban gorsaa koo Dr. Amaanu'eel Alamaayyoo baay'iseen galateeffadha.

Fiixa ba'iinsa qorannichaatiif odeeffannoo naaf kennuun kan nadeggeran barsiisota Afaan Oromoofi barattoota Mana Barumsaa Qophaa'inaa Gimbiifis galanni koo guddaadha.

Haala mijataa hintaane keessatti, utuu ofii hinbaratin nabarsiisanii bakkan har'a ga'e kanaaf bu'uura kan naaf ta'an maatiikoofis galanni koo guddaadha. Yeroon qorannoo kana geggeessetti obbolaawwan koo kitaabileefi meeshaalee barreeffamaa adda addaa deggersa naaf taasisan hunda baayyeen galateeffadha.

Jechoota Gabaajee

Gabaajee

ibsa

KB.....Kitaaba Barataa

QB.....Qajeelcha Barsiisaa

KBAO.....Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo

Kkf.....kan kana fakkaatan

Fkn.....fakkeenya

‘kan biraa’ = gabatee keessatti akaakuu gilgaalaa ajajni isaa adda ba’ee hinbeekamne agarsiisa. Bargaaffii keessatti ammoo yaanni biraa yoo jiraate akka ibsaniif kan karaa saaqedha.

Baafata

Qabiyyee

Fuula

Axereeraa	i
Galata	ii
Jechoota gabaajee.....	iii
Baafata qabiyyee	iv
Baafata gabateewwanii	vii

Boqonnaa Tokko: Seensa

1

1.1. Ariirrata	1
1.2. Ka'umsa Qorannichaa.....	2
1.3. Kaayyoo Qorannichaa.....	3
1.4. Faayidaa Qorannichaa.....	4
1.5. Daangaa Qorannichaa	4
1.6. Hanqina Qorannichaa.....	5
1.7. Qindeeffama Qorannichaa	6

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

7

2.1. Maalummaa Hiika jechootaa	7
2.2. Seenaa barnoota hiika jechootaa	8
2.3. Faayidaa hiika jechootaa.....	9
2.4. Haala dhiyeenyaa (approaches) hiika jechootaa	11
2.4.1. Maleenyaa bakka bu'amaa xiyyeeffatu (Referential approach)	11
2.4.2. Maleenyaa hiika jechootaa bal'isuu (Extention intention approach).....	11
2.4.3. Maleenyaa amala addaan baasu (Componential approach)	12
2.4.4. Maleenyaa walitti dhufeenya hiika jechootaa (Relational approach)	12
2.5. Hiika faallaa (antonymy)	13
2.5.1. Faallaa sadarkaa (gradable antonymy).....	14

2.5.2. Faallaa guutuu (complementary antonymy)	14
2.5.3. Faallaa waliin ilaalaman (convers/relational antonymy)	15
2.6. Ulaagaalee madaallii kitaaba barnootaa	17
2.7. Akaakuu gilgaalotaa.....	19
2.8. Amaloota gilgaalota gaarii	22
2.9. Sakatta’a Barruu walfakkii	22
Boqonnaa Sadii: Mala Qorannichaa	25
3.1. Saxaxa qorannichaa	25
3.2. Madda odeeffannoo	25
3.3. Mala iddattoo	26
3.4. Mala filannoo iddattoo	26
3.4.1. Kitaaba barataa.....	26
3.4.2. Kutaa	27
3.4.3. Barattoota	28
3.4.4. Barsiisota.....	29
3.5. Meeshaalee funaansa odeeffannoo	29
3.5.1. Sakatta’a kitaaba barnoota Afaan Oromoo	29
3.5.2. Bargaaffii barattootaa.....	30
3.5.3. Afgaaffii barsiisotaa.....	31
3.6. Adeemsa ragaa walitti qabuu	32
3.7. Mala qaaccessa odeeffannoo	32
Boqonnaa Afur: Xiinxalaafi Ibsa Ragaalee	33
4.1. Duubee ragaa kennitootaa.....	33
4.2. Qaaccessa sakatta’a kitaabilee	34
4.2.1. Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa ga’aatti dhiyaachuufi dhabuu	35

4.2.2. Hariiroo jechoonni walmorkatoon qabaniin dhiyaachuu gilgaalota	
hiika faalla jechootaa	38
4.3. Qaaccessa bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaa	41
4.3.1. Hawwataa ta'uu gilgaalota hiika faallaa jechootaa.....	41
4.3.2. Ga'umsaan dhiyaachuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa ilaalchisee	46
4.3.3. Hiika jechootaa biroottiin walmadaaloo ta'uu gilgaalota hiika faallaa jechootaa	49
4.4.4. Hanqina qabaachuufi dhiisuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa	52
Boqonnaa Shan: Cuunfaafi Yaada Furmaataa	55
5.1. Cuunfaa	55
5.2. Yaada furmaataa	57
Wabii.....	60
Dabalee A.....	63
Dabalee B.....	68
Dabalee C.....	70
Dabalee D	

BAAFATA GABATEEWWANII

Gabatee	Fuula
Gabatee (1) Odeeffannoo baay'ina barattootaa umuriidhaan	34
Gabatee (2) Xiinxla gosoota gaaffilee hiika jechootaa KBAO kutaa 11fi 12.....	35
Gabatee (3) Hariiroo jechoonni walmorkatoon qabaniin dhiyaachuu ilaalchisee	38
Gabatee (4) Hawwataa ta'uufi dhiisuu dhiyaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa	42
Gabatee (5) sababadhiyaannaan gilgaalota hiikafaallaa jechootaa hawwataa hintaaneef	43
Gabatee (6) Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa ga'aan dhiyaachuufi dhiisuu ilaalchisee....	46
Gabatee (7) Sababoota haala ga'aan dhiyaachuu dhabuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa	47
Gabatee (8) Hiika jechootaa birootiin walmadaaloo ta'uu gilgaalota hiika faallaa jechootaa	50
Gabatee (9) Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa dhiyaatan kanneen birootiin gadiifi ol ta'uu	51
Gabatee (10) Hanqina qabaachuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa KBAO kutaa 11fi 12	52

Boqonnaa Tokko: Seensa

1.1.Ariirrata

Kaayyoon barnoota afaanii yeroo kam iyyuu dhaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuu, barreessuu, seerlugaafi hiika jechootaa ta'uu akka qabu hayyoonni adda addaa irratti waliigalu. Barnoota afaanii keessatti beekumsi hiika jechootaas iddoo guddaa qaba jechuudha. Ogummaan afaanii kam iyyuu beekumsa hiika jechootaarratti kan hundaa'e akka ta'e, Harmer (1991) ibsee jira. Hanqinni beekumsa hiika jechootaas miira ofitti amanamummaa nama dhabsiisa. Namoonni beekumsa hiika jechootaa ga'aa qabaniifi hariiroo jechoonni waliin qaban sirriitti hubatan kanneen beekumsa hiika jechootaa ga'aa hinqabne caalaa sodaa tokko malee yaada isaanii ibsachuu akka danda'an, Alamuun (1994) ibsee jira. Kun immoo barnoota afaanii keessatti hiika jechootaatiif xiyyeeffannoo kennuun hammam barbaachisaa akka ta'e hubachiisa. Afaan Oromoos yeroo ammaa akka gosa barnootaa tokkootti kan baratamu qofa osoo hin taane, afaan barnootaatis waan ta'eef, qabiyyee gosa barnootaa biroos hubachuuf hiika jechootaa Afaan Oromoo gadi fageenyaan beekuun barbaachisaa ta'a.

Qorannoon hiika jechootaa gama Afaan Oromootiin xiyyeeffannaa akka hin arganneefi kun ammoo sirnaafi seera hiikaa qoratamuu qaban saayinsii afaaniitiin walqabsiisuuf carraaqii taasifamu duubatti harkisuun guddina afaanichaatti gufuu akka ta'e, Addunyaan (2014) ibsee jira. Ergaa barreeffama tokkoo hubachuuf hiika jechootaa beekuun iddoo guddaa qaba. Hiika jechootaa gadi fageenyaan hubachuuf immoo jechoonni afaanicha keessatti argaman hariiroo (walitti dhufeenya) akkamii akka qaban beekuun murteessaadha. Hariiroo hiika jechootaa keessaas masoo (synonymy), faallaa (antonymy), akaakuu/miseensa (hyponymy)fi kan kana fakkaatan maqaa dhahuun nidanda'ama. Hiikni faallaa jechootaas hariiroo jechoonni walii isaanii wajjin qaban keessaa isa tokko jechuudha. Hiika faallaa jechootaafi hariiroo isaan waliin qaban beekuun immoo hiika jechootaa kanneen biroo gadi fageenyaan hubachuuf gumaacha guddaa taasisa.

Haata'umalee, kitaabilee barnoota Afaan Oromoo manneen barnootaa qophaa'inaatiif dhiyaatan keessatti gilgaalonni hiika faallaa jechootaa barsiisuuf dhiyaatan kan

dagatamaniifi xiyyeeffannoo kan hin argatin ta'uun nimul'ata. Kanas ogummaawwan afaanii kanneen birootiin walbira qabuun mirkaneeffachuun nidanda'ama. Akka fakkeenyaatti, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 11 fi 12 keessatti dhiyaatan baayyee muraasadha. Barattoota kana shaakalsiisuuf quubsaa kan ta'u miti jechuudha. Kana malees, kanneen dhiyaatan iyyuu barattoota sadarkaa kanaatiif kan madaalan hinfakkaatan. Hariiroo (walitti dhufeenya) jechoonni faallaa walii ta'an qabanis tokko illee waan kaasu hinqabu. Kun immoo, hubannoo barattoonni kun hiika faallaa jechootaatti fayyadamuutiin qaban laafaa akka ta'u gochuun isaa waan wal nama gaafachiisu miti. Qophii kitaaba barnootaa keessatti immoo dhimmoonni kun hunduu qabxiiwwan xiyyeeffannoon irratti hojjetamuu qabaniidha. Kanaafuu, kitaabilee barnoota afaanii qophaa'anii hojiirra oolaa jiran kana ija ogummaatiin ilaalanii hanqinoota mul'atan adda baasanii akka fooyya'u taasisuun, barattoonni sadarkaa qophaa'inaa irra jiran hubannoo hiika faallaa jechootaatti fayyadamuu isaanii akka gabbifataniif hojjechuun dhimma barbaachisaa fakkaata.

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Afaan Oromoo afaan barnootaafi barnoota afaanii ta'uun isaa dhiyoodha. Kanarraa kan ka'e, kitaabni barattootaa hanga ammaatti maxxanfamaa jiran bu'uura buusuurratti ga'ee guddaa kan qaban ta'ullee, hanqinoota tokko tokko qabaachuun isaanii waan hinoolledha. Dasseen (1988) akka ibsetti, kitaabni barnoota afaanii hanqina qabaachuun isaanii waan hin oolleef, hanqinoonni mul'atan immoo sakatta'amanii ilaalamuudhaan fooyya'aa deemu qabu. Kitaabilee barnoota afaanii yeroo adda addaatti qophaa'an ija ogummaatiin ilaalanii madaaluun kanneen fooyya'uu qaban akka fooyya'an taasisaa deemuun barbaachisaa ta'a jechuudha.

Qorataan kunis, muuxannoo isaarraa ka'uun manneen barnootaa qophaa'inaa keessatti dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa hanqina akka qabu argee jira. Kanneen keessaa muraasni, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaaba barattootaa keessatti dhiyaatan hariiroo jechoonni faallaa walii ta'an qabaniin kan dhihaatan miti; ga'oos miti. Kanas, gilgaalota hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan sakatta'uun mirkaneeffachuun nidanda'ama. Fakkeenyaaf, Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti gilgaalota sadii, kan kutaa 12^{ffaa} keessatti immoo gilgaala tokko

qofatu dhiyaate. Gilgaalonni kun qofti barattoota kana haalaan shaakalsiisuuf ga'aadha jechuun nama rakkisa. Kanamalees, kanneen dhiyaatan iyyuu sadarkaa isaaniitiif kan hinmalle ta'uu isaa yeroo barnoonni (gilgaalonni) kun dhiyaatuuf miira isaaniirraa hubachuun nidanda'ama. Fakkeenyaaf, gilgaalonni kun yeroo dhiyaatuufitti hedduun isaanii akka irra darbamu yoo gaafatan; kaan immoo gilgaalli biraan alaa akka dhiyaatuuf gaaffii dhiyeessu. Kanneen kitaaba isaaniirratti dhiyaataniif caalaas alaa dabalataan kan dhiyaataniif itti baayyee gammadu. Kana irraas, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaaba barnootaa isaanii irratti dhiyaatan kun kan isaan hin quubsine ta'uufi haala dhiyaachuu qabaniin kan hin dhiyaatin ta'uu hubachuun nidanda'ama. Kanaafuu, dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barattootaa kutaa 11^{ffaa} fi kutaa 12^{ffaa} keessaa dhimma qorannoo barbaadudha.

Bu'uuruma kanaan, qorannoon kun kitaaba barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi kutaa 12^{ffaa} keessatti dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa haala amma itti dhiyaatee jiru caalaa xiyyeeffannoo argatee, gilgaalota hiika faallaa jechootaa ga'aafi sadarkaa isaaniitiin walsimu hariiroo jechoonni walmorkataan qabaniin haala barattoota qabsiisuun danda'amuun akka qindoominaan dhiyaatuuf gaaffiiwwan armaan gadii akka ka'umsaatti qabatee dhiyaatee jira.

- Dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi kutaa 12^{ffaa} keessaa maal fakkaata?
- Dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi kutaa 12^{ffaa} keessaa akaakuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa adda addaatiin dhiyeessee jiraa?
- Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaabilee kanneen keessatti dhihaatan sadarkaa barattoota kanaatiin walgitaa?
- Haalli gilgaalonni hiika faallaa jechootaa itti dhiyaatan hariiroo jechoonni walmorkataan qabaniin dhiyaatanii jiruu?

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

Kaayyoon qorannoo kanaa kan gooroofi gooree jedhamuun iddoo lamatti qoodamee dhiyaatee jira. Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa

jechootaa kitaaba barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} xinxaluun ibsuudha.

Kaayyoon gooree ammoo:

1. Dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} keessaa maal akka fakkaatu ibsuu.
2. Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa barsiisuuf dhihaatan akaakuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa adda addaataiin dhiyaachuu isaa addaan baasuu.
3. Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa barsiisuuf dhihaatan sadarkaa barattootaatiin walgituu isaa adda baasuu.
4. Haalli gilgaalonni hiika faallaa jechootaa itti dhiyaatan hariiroo jechoonni walmorkataan qabaniin dhiyaachuu isaanii addaan baasuudha.

1.4. Faayidaa Qorannichaa

Bu'aa qorannoo kanaatti namoonni garagaraa gargaaramuu nidanda'u. Jalqabarratti, qorannichi hanqinoota dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaalee kanneen keessatti mul'atan addaan waan baasuuf, barsiisonni Afaan Oromoo Mana Barumsaa Qophaa'inaa Gimbii qophii barbaachisaa ta'e godhanii barattoota isaanii akka gargaaran waan godhuuf kallattiidhaan itti fayyadamtoota ta'u. Gama kanaan, barattoonnis itti fayyadamtoota jalqabaa ta'u jechuudha. Lammaffaarratti, qopheessitoonni sirna barnootaa hanqinoota adda ba'an fooyyessanii haala gaarii ta'een qopheessuuf akka madda odeeffannootti gargaara. Dhumarrattis, namoota gara fuula duraatti mataduricharratti qorannoo geggeessuu barbaadaniif akka madda odeeffannoo isa lammaffaatti nitajaajila. Namoonni/qaamoleen kunneenis, koppiin qorannichaa Yuunivarsiitii Finfinnee Muummee Afaan Oromooti waan argamuuf, gaafachuun itti gargaaramuun nidanda'ama. Kana malees, koppiin qorannichaa mana kitaabaa mana barumsichaa akka kaa'amu, qoratiichi mana barumsichaa waliin ta'uun haala nimijeessa.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Xiyyeeffannoon qorannoo kanaa qaaccessa dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} bara 2005

maxxanfamedha.Kan geggeeffames Oromiyaa Dhihaa, Godina Wallaggaa Lixaa, Bulchiinsa Magaalaa Gimbi, Mana Barumsaa Qophaa'inaa Gimbiitti.

Kitaaba barattootaa barnoota Afaan Oromoo kanneen keessatti gilgaalonni hiika jechootaa barsiisuuf dhiyaatan hedduutu jiru. Osoo gilgaalota hiika jechootaa dhiyaatan hunda dabalatee, akkasumas,osoo kutaalee biroofi manneen barnootaa adda addaarratti adeemsifamee caalaatti bu'a qabeessa akka ta'u beekamaadha. Haata'umalee, yeroo kenname keessatti xumuruufi qorannicha to'atamaa taasisuuf, dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaabilee kana keessaa maal akka fakkaatu, sadarkaa barattoota kanaatiin walmadaaloo ta'uufi dhiisuu isaanii hariiroo jechoonni wamorkatoon qabaniin dhiyaachuufi dhiisuu isaanii addaan baasuu qofa irratti barattootaafi barsiisota mana barumsaafi kutaa olitti tuqamanii qofa irratti akka daanga'u taasifameera.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorannoo geggeessuun hojiiwwan kanneen birootiin yoo walbira qabamu adeemsa obsa ficcisiisaa keessa kan darbuufi yeroo dheeraa kan gaafatudha. Kana keessatti mata duree filachuutii kaasee hanga xumuree firii isaa gabaasuutti gufuuwwan adda addaa qorataa mudachuu danda'a. Haaluma walfakkaatuun, qorataa kanas yeroo qorannicha geggeessutti rakkoowwan adda addaa isa mudataniiru.

Jalqabarrtti, bakka qorannichi itti geggeeffame kanatti kitaabilee wabii haalaan argachuu dhabuun rakkoo guddaa ture. Kana keessatti kitaabileen Afaan Oromootiin barreeffaman argamuu dhabuuniifi kanneen afaan birootiin argaman ammoo haalaan walsimsiisuu dhabuunis rakkoo ture. Haaluma walfakkaatuun, qorannicha guutuu taasisuuf silabasiin barnoota Afaan Oromoo kutaalee kanaa utuu ilaalamee gaarii ture. Haata'umalee, manneen barnootaa naannoo qorannichi itti geggeeffameefi waajjiraalee barnootaa kan aanaafi godinaa naannoo sana jiran gaafatamanii argachuun hindanda'amne. Inni biroon,qorannoon kanaan dura mataduricharratti geggeeffame waan hinjirreef odeeffannoo akka ka'umsaatti gargaaran dhabuunis rakkoo ture. Kanamalees, qorannoon kun kan geggeeffane yeroo barumsaatti waan ta'eef, hojiiwwan barnootaa kanneen birootiin walirra bu'uu isaatiin hanqinni yeroo jiraachuu isaati. Haata'u malee, qoratichi abdii kutee kan jalqabe karaatti hin dhiisne. Yaadxinoota barnoota afaanii dhihaannaa

hiika faallaa jechootaarratti ogeeyyiin barnoota afaanii bu'uuressan irratti hundaa'ee kallattiidhaan kitaabicha sakatta'uun qaaccessessee jira. Hanqina kitaabilee wabii mata duree qorannichaatiin walqabataniin mula'taniifis namoota naannoo manneen kitaabaa gahumsa qaban jiraatan bira deemuun, bilbilaafi interneetiin quunnamuun, yeroo adda addaatti immoo mana dubbisa kitaabaa Yuunivarsiitii Wallaggaa deemee kitaabilee wabii dubbisuun kan danda'e hunda gumaachuun qorannicha milkeessee jira.

1.7. Qindeeffama Qorannichaa

Qabiyyeen qorannoo kanaa boqonnaalee shanitti qoodamee dhiyaatee jira. Boqonnaa tokkoffaan seensa yoo ta'u, boqonnaan kun ariirrata, ka'umsa, kaayyoo, faayidaa, daangaa, hanqinaafi qindeeffama qorannichaa of jalatti qabata. Boqonnaa lammaffaan sakatta'a barruuti. Boqonnaa kana jalatti immoo, dhimma qorannichi irratti geggeeffamuun kan walqabatu yaada beektotaatu sakatta'amee dhiyaate. Kana malees, qorannoowwan dhihaannaa hiika faallaa jechootaa of keessaa qabu kan namoota adda addaatiin geggeeffamantu dhiyaatee jira. Boqonnaa sadaffaa keessaatti mala qorannichaatu dhiyaate. Boqonnaa kana keessatti: saxaxa qorannichichaa, madda odeeffannoo, madda iddattoofi filannoo iddattoowwanii, meeshaalee funaansa odeeffannoo, adeemsa raga walitti qabuufi mala qaaccessa odeeffannootu dhihaate.

Boqonnaa afuraffaa keessatti odeeffannoo walitti qabuufi xiinxalatu geggeeffame. Kutaa kana keessatti ragaalee sakatta'a kitaabaa, afgaaffii barsiisotaafi bargaaffii barattootaa irraa funaanametuu qaaccassamuun ibsamee jira. Boqonnaan shan cuunfaafi yaada furmaatati. Mataduree kana jalatti, xiinxalaafi qaaccessa ragaalee irraa argannoowwan argaman duraaduubaan erga dhihaatanii booda, argannoowwan kanneenirratti hundaa'uudhaan qoratichi hanqinoota jiran furuuf wantoota furmaata jedhee yaade kutaa kana keessaatti dhiheesse jira. Dhuma irrattis wabiifi dabaleewwantu dhiyaate.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

Boqonnaa kana keessatti maalummaa hiika jechootaa, faayidaa hiika jechootaa, haala dhiyeenya hiika jechootaafi addumaan immoo haala dhiyeenya gilgaalonni hiika faallaa jechootaa KBAO kutaa 11fi 12 keessatti dhiyaatanii jiran akkamitti dhiyaatanii akka jiraniifi dhiyaachuu akka qabantu yaadolee hayyootaan walqabsiisuun dhiyaate. Kana malees, barruuwwan walfakkii qorannoowwan namoota adda addaatiin geggeeffamantu sakatta'amuun dhiyaate.

2.1. Maalummaa Hiika Jechootaa

Hiikni moggaasa waan tokkoof kennamudha. Akkuma afaanota biroo, sadarkaa xinqooqni Afaan Oromoo ittiin ibsamu keessaa tokko hiika. Sadarkaa itti waa'een hiikaa dubbatamu keesaa immoo tokko jecha yookaan dhamjecha. Caasaaleen afaanii sadarkaa jechaa yookaan dhamjechaa gadi jiran hiika maleeyyiidha jechuudha,(Addunyaa, 2014).

Hiika jechootaa hariiroo jechoonni waliin qabaniin haasawaa taasifamu keessatti yeroo hunda ibsina. Saayinsiin afaanii quunnamtii hiikaa karaa qooqaa taasifamu qoratus xin hiika jedhama, (Saeed 2003). Addunyaan (2014 : 105) irratti, waa'ee hiikaa haala armaan gadiitiin ibsee jira.

Hawaasni tokko haala keessa jirurratti hundaa'ee wantoota naannoo isaatti argamaniif hiika laata. Wanta (thing) yookaan yaada (idea)hin jirre tokkoof hiikni hijiru; hiikni tokkos hanga wanti yookaan yaanni hinjirretti argamuu hindanda'u. Wantootaafi yaadoleen dulloomanii, akkuma namaa, darbaa, haaraan ammoo deemaniin hiiknis faana bu'a. Hundi issaaniyyuu jijjiirama keessa jiraatu. Jijjiiramni kunis afaan hawaasichaatiin ijaarama; ibsamas. Kanaafuu, afaan hawaasa; hawaasnis afaan isaati; lachuu wal malee bu'aa buusuu hindanda'an jedhama. Egaa, unkaaleen xinqooqaa dubbattoonni afaan tokkoo jireenya guyyuu keessatti itti fayyadaman hunduu hiikaaf bakka bu'amaa qabu jechuudha. Daa'imni tokkos dhalatee haallan kana keessatti bakka bu'aafi bakka bu'amaa addaan baafachaa guddatti.

Yaada kanarraa hubachuun akka danda'amutti hiikni jechaa bakka bu'aa wanta yookaan yaada jiru tokkooti jechuudha. Jiruufi jireenya hawaasaa waliin walqabatees jijjiiramaa kan deemu ta'uun nihubatama.

Hiikni jechootaa jecha tokkoo ol of keessatti hammachuu danda'a. Kana jechuun jechumti tokko jechoota lamaafi lamaa ol irraa ijaaramuu danda'a jechuudha, (Wallace (1988). Yeroo haasofnu yookiin yeroo barreessinu jechoota yaada keenya haalaan nuuf ibsuu danda'an filannee itti gargaaramna. Dandeettiin yaada, dhageettii keessa keenyaafi fedha keenya ibsachuuf qabnus beekumsa hiika jechootaa nuyi qabnu irratti kan hundaa'edha. Gosoonni hiikaas kallattii gara garaatiin walii isaanii wajjin hariiroo qabaachuu danda'u. Hariiroon jechootaa kunis hiika walfakkaataa yookaan hiika gara garaa qabaachuudhaan ta'uu danda'a (Alamu 1994).

2.2. Seenaa Barnoota Hiika Jechootaa

Barnoonni hiika jechootaa naannoo baroota 1950fi 1960 keessa dagatamee kan ture ta'uu hayyoonni nidubbatu. Naannoo barootan kanaatti xiyyeeffannoon dursaa seerlugaaf kennamee kan ture ta'uufi barnoonni hiika jechootaa dagatamuu isaa, kun immoo sirrii akka hin taane Wilkins (1972), ibsee jira. Haaluma walfakkaatuun, Richards and Renandya (2002) akka ibsanitti, yeroo darbanitti bakki hiika jechootaatiif kennamee ture yaraadha. Sababni dagatamuu isaa kunis, hiikni jechootaa adeemsa keessa baratamuu qaba malee itti yaadamee kan baratamu miti yaada jedhutu ture. Barnoota hiika jechootaatiif xiyyeeffannoon kennamee akka ogummaa afaanii tokkootti ilaalamuu kan jalqabe baroota 1970fi 1980 keessa akka ta'e Alamu (1994) Cater and Mc carthy(1988), wabeeffachuun ibsee jira. Brown (2000) irratti, duratti yeroon hiika jechootaa baruufi barsiisuun gatii itti dhabe akka tureefi dhuma jaarraa 18ffaatii kaasee garuu barnoota hiika jechootaatiif yeroo haaromsaa akka ture ibsee jira. Yeroo ammaa kanas hayyoonni adda addaa qorannoo hiika jechootaarratti xiyyeeffatanii hojjechaa jiru, (Richards and Renandya 2002).

Akka Schmitt (2000) Zimmermann (1997) wabeeffachuun ibseetti, jalqaba jaarraa 19ffaatti tooftaan afaan jijjiirraa seerlugaatiin barsiisuu beekamaa ture. Ulaagaan yeroo sana hiikni jechootaa ittiin filatamu seera caaslugaa mul'suun hubachiisuu ture. Dhuma jaarraa 19ffaatti garuu, barnoonni hiika jechootaa kallattiidhaan barsiifamuu jalqabe. Tooftaan afaan barsiisuu yeroo kanaas, tooftaa kallattummaa jedhama. Yeroo sochiin hiika jechootaa eegale kanattis hiika jechootaa tajaajila filatamoo ta'aniif oolchuurratti

qofa kan xiyyeeffatan akka turan Schmitt (2000), ibsee jira. Yaada beektotaa kana irraas kan hubatamu, barnoonni hiika jechootaa kan jalqabe ta'us, hoojiiwwan caalaatti barbaachisoodha jedhanii yaadan qofa irratti kan daanga'e ta'uun nimul'ata.

Bara 1980mootaa keessa mala afaan walquunnamtiif oolchuu barsiisuutu irra caalaa hojiirra oolaa ture. Barnoonni hiika jechootaas akka ogummaa afaanii tokkootti fudhatama argatee, walquunnamtiif barbaachisaa ta'uun isaa waan hubatameef xiyyeeffannoon kennameefii jira. Akkasumas, caasaa jechaafi hiika jechaa itti dabalani hiika jechaa barsiisuudhaaf ogeeyyiin barnoota afaanii yaalii kan taasisan bara kana keessa ture. Ogeeyyiin barnoota afaanii bara kanaa barnoota hiika jechootaa barsiisuun, barattoonni immoo waliigaltee hiika qabeessa ta'etti fayyadamanii yaada isaanii bal'inaan ibsachuun hiika jechootaa ofiin of barsiisuu akka danda'an haalli mijateera. Alamuu (1994), Mc Carthy (1990) wabeeffachuun, baruufi barsiisuu hiika jechootaatiin milkaa'ina argachuuf waliigalteen barataafi barsiisaa gidduu jiruufi sochiin barattoonni hiika jechootaa barachuuf taasisan murteessaa akka ta'e ibsee jira.

Yaada kanarraa kan hubatamu hiika jechootaa barsiisuus ta'e barachuun bu'a-qabeessa kan ta'u hariiroon barsiisaafi barataa gidduu jiru walhubannaa gaarii of keessaa kan qabu yoo ta'edha. Walhubannaan kun immoo barsiisaan akka barattoonni hiika jechootaa ofiin of barsiisuu danda'aniif haala mijeessa jechuudha.

2.3. Faayidaa hiika jechootaa

Beekumsa hiika jechootaa qabaachuun jiruufi jireenya dhala namaa hunda keessatti addumaan immoo barnootaa afaanii keessatti iddoo guddaa kan qabu ta'uun kan walnama gaafachiisu miti. Walquunnamtii afaanii gaarii ta'e uumuuf dandeettiin adda dureen barbaachisu, dandeettii jechoota afaan walquunnamtiin ittiin adeemsifamu beekuudha. Hiikni jechoonni afaan tokkoo qabanis hiika caasaa jechootaan oliiti. Kanaafuu, afaan barachuu keessatti dandeettiin jechootaa baayyee murteessaadha. Kanuma ilaalchisee Wallace (1988), afaan barachuu keessatti hiika jechootaa barachuun faayidaa olaanaa kan qabu ta'uu ibsa. Akka yaada hayyuu kanaatti, faayidaan jechoota barachuu inni guddaan afaan tokko barachuu dandeessisuufi beekumsi afaanii immoo hiika jechootaa to'annoo jala oolfachuu irraa akka eegalu ibsa.

Barataan afaan tokkoffaas ta'e lammaffaa yookiin afaan alaa tokko walquunnamtii guyyaa guyyaafi barreeffama keessatti afaanichaan hanga danda'amutti fayyadamuun irraa eegama. Kana raawwachuuf immoo dandeettii jechootaa ga'aa qabaachuun barbaachisaa waan ta'eef, barattoonni hanqina jechaan walquunnamtii uumuu keessatti akka hinrakkanneef hiika jechootaa barsiisuun murteessaadha. Yaada kan ilaalchisuun Harmer (1991), ogummaan afaanii kam iyyuu ogummaa hiika jechootaarratti kan hundaa'e akka ta'e haala armaan gadiin ibsa. "If language structures are make up the skeleton of language, then it's vocabulary that provides the vital organs and the flesh. Ability to manipulate grammatical structure does not have any potential for expressing meaning unless words are used."

Yaanni kun afaan keessatti caasaan afaanii akka lafeetti afaanicha kan ijaaru yemmuu ta'u, hiikni jechootaa immoo akka qaama waliigalaatti fooniifi lubbuu horuun sochoosuu akka danda'utti ilaalama. As keessatti beekumsa jechootaa itti dhimma baanuun alatti dandeettiin caasaa afaanii sirrii ta'e ergaa dabarsuuf akka humana hinqabne hubachuun nidanda'ama.

Haalum wafakkaatuun, Alamuu (1994), akka ibsetti, sirna sagaleefi seerluga afaan tokkootiin hagam dandeettii yoo qabaatan illee, beekumsa hiika jechootaa yoo hin qabaatin yaada keenya sirriitti ibsachuu hindandeenyu. Yeroo ammaa unkaalee hiika jechootaatiif xiyyeeffannoo kennuun guddina sirna barnoota afaaniitiif utubaa akka ta'e Brown (2000), Nation and Newton (1997), wabeeffachuudhaan ibsee jira.

Akka yaada beektotaa kanarraa hubachuun danda'amutti barnoonni hiika jechootaa hammam barbaachisaa akka ta'e hubachuun nama hindhibu. Yeroo ammaa kanas barnoonni hiika jechootaa sirna barnoota afaanii keessatti utubaa ta'uu isaa hayyoonni waan hubataniif sagantaa sirna barnootaa keessaa galee xiyyeeffannoon kennameefii jira. Ta'us garuu, barsiisonnis ta'e barattoonni tokko tokko barnoota hiika jechootaa irratti hubannoo gara garaa qabu. Barnoota hiika jechootaatiif xiyyeeffannoo kennanii kan hojjetan akkuma jiran, kan iddoo itti kennuu dhiisanii seerluga qofarratti xiyyeeffatanis kan jiran ta'uun nimul'ata.

2.4. Haala dhiyeenyaa (approaches) hiika jechootaa

Akka hayyoonni xinhiikaa kaa'anitti hiikni jechoonni qaban haala dhiyeenyaa adda addaatiin xiinxalama. Dhimma kana Addunyaan (2014), haala itti aanuun dhiyeessee jira.

2.4.1. Maleenyaa bakka bu'amaa xiyyeeffatu (Referential approach)

Akka haala dhiyeenyaa kanaatti hiikni jechootaa wanta inni qabatamaan bakka bu'udha. Jechi waan bakka bu'e hin qabne afaan kam keessayyuu hinjiraaatu. Jechi tikko kallattiidhaan waan tokko bakka bu'uuf gargaara jechuudha. Hiikni haala kanaan argamanis hiika kallattii jedhamu. Jechoonni waan tokko bakka bu'an bakka bu'aa yoo ta'an, wantoonni, ta'insoonniifi yaadoleen ammoo bakka bu'amaa jedhamu. Kana jechuun, jecha tokkoof hiika isaa agarsiisuuf bakka bu'amaa isaatu fakkiidhaan isa cinatti dhiyaata jechuudha. Jechoota hundaaf haala kanaan bakka bu'amaa isaanii fakkiidhaan agarsiisuun garuu rakkisaa ta'uu danda'a.

2.4.2. Maleenyaa hiika jechootaa bal'suu (Extension intention approach)

Hiika jechootaa bal'isuun ammoo hiika kallattiin jechoonni qaban bal'isuun hiika biraa argamsiisuudha. Haala kanaan hiika isaanii isa bu'uuraa yookaan isa kallattii harkisuun kan biraatiif oolchuu kan danda'u maleenyaa hiika jechootaa bal'isuu jedhama. Dhimma nuti sammuu keenya keessati jecha tokkoon bakka buufanne hiika kallattii yoo ta'u, isuma kana dhimma biraatiif oolchuun immoo hiika isaa bal'isuu ta'a jechuudha. Maleenyaan kun hiika sirriifi hiika dalgee (denotation and connotation) jedhamuunis nibeekama. Fkn.

jecha	hiika kallattii	hiika bal'ate (hiika dhokataa)
Leenca	-bineensa bosona galu	- jabaa, goota.
Saree	-bineensa miila afurii, kan mana eegdu, kan duttu	-kajeeltu, waan kennaniif kan nyaattu.

Jechoota hundaaf haala kanaan hiika kennuun garuu rakkisaa waan ta’u fakkaata. Kana malees, hiikni dhokataa jecha tokkoo aadaadhaa aadaatti adda adda waan ta’eef, hiikni dhokataa jecha tokkoo kana jedhanii afaan guutanii dubbachuun nama dhiba.

2.4.3. Maleenyaa amala addaan baasu (componential approach)

Jechoonni yaada keenya ibsuuf itti gargaaramnu amala bakka bu’amaa sanaa qabu. Kun ammo bu’uura adda addummaa isaaniiti. Jechi tokko yoo xiqqaate jechoota biroorraa amala ittiin adda ta’u tokko qaba. Afaan kam keessayyuu jechoonni guutummaatti amala isaaniitiin walirra oolan hinjiran. Amaloota jechi tokko qabutu walitti dhufee amala isaanii walii gala ta’a jechuudha.

Haala dhiyeenyaa hiika jechootaa olitti dhiyaatan kana sadan irraa hubachuun kan danda’amu, sadanuu haqinaafi cimina mataa isaanii waan qaban fakkaatu. Hanqinoota isaan qaban kana maksuu kan danda’u haalli dhiyeenya hiika jechootaa yeroo ammaa hojjiirra oolaa jirus, haala dhiyeenya walitti dhufeenyaa (hariiroo) jechootaati.

2.4.4. Maleenyaa walitti dhufeenya hiika jechootaa (Relational approach)

Kun immoo hiika jechootaa walitti dhufeenya isaan qaban irraa ka’uun qo’achuu jechuudha. Walitti dhufeenyi jechootaa kunis bifoote hiikni jechootaa ittiin walitti dhufuufi addaan ba’u ta’uu danda’a. Akkaataa barbaachisaa ta’een waliigaltee uumuuf dandeettii hiika jechootaa akkasumas, hariiroo jechoonni afaan tokkoo waliin qaban gadifageenyaan beekuun barbaachisaadha, Yule (2006). Kana jechuun jecha tokko qophaa isaatti hiika itti kennuun hojii keenya guutuu hin taasisu. Sababni isaas, hiikni jecha tokkoo sirriitti kan hubatamu hariiroo inni jechoota biroo waliin qabuun yoo xiinxalamedha. Hariiroo jechoonni waliin qaban kanas hayyoonni adda addaa akka kaa’anitti, moggoo (synonym), faallaa (antonym), hiik-heddee (polysem), unk-tokkee (monograph), xiggoo (meronym)fi wkf. Maqaa dhahuun nidanda’ama.

Xiyyeeffannoon qorannoo kanaas hariiroo jechootaa kanneen keessaa faallaa (antonym) irratti waan ta’eef, kallattiidhaan hiikni faallaa jechootaa maal akka fakkaatuufi gama

baruu barsiisuutiin immoo haala kamiin dhiyaachuun akka irra jiru haala itti aanuun dhiyaateera.

2.5. Hiika faallaa (antonymy)

Faallaan, walitti dhufeenya hiikaa jechoota walmorkataa lama gidduu jiru yoo ta'u, hariiroo hiika jechootaa keessaa isa tokkodha. Yaanni dhala namaafi afaan isaa walitti dhufeenya cimaa qaba. Barbaachisummaan hiika faallaa jechootaa yaada dhala namaas afaan isaa keessatti mul'ata. Lyons (1968) akka jedhetti, dhalli namaa muuxannoo fi murtoo isaa kallattii adda addaatiin qoqqooduuf hiika faallaatti dhimma baha. Kun immoo jechoota afaan dhala namaa keessa jechoonni faallaa baay'inaan jiraachuu isaa mul'isa. Jechoonni walfaallesaan kitaaba keessattis ta'e dubbiiwwan qoolaa (malleen dubbii) fi mammaaksota adda addaa keessatti dhimma itti bahama. Baruu fi barsiisuu barnoota afaanii keessattis iddoo guddaa qaba. Jackson (1988) akka jedhetti, deddeebi'ee dhufuutiin (interms of frequency) faallaan walitti dhufeenya hiika jechootaafi himootaa adda addaa keessaa hiika masoo (synonymy)tti aanuudhaan sadarkaa lammaffaa qabata. Kunis hiikni faallaa jiruufi jireenya dhala namaa keessatti heddumminaan kan itti dhimma bahamuu ta'uu mul'isa.

Hiikni faallaa jechootaa kana jedhanii ibsuurra fakkeenya adda addaa kennuun agarsiisuutu irra ifaa ta'a. Hiikni faallaa akkasi jedhanii jechoota faallaa walii ta'an hundaaf hiika kennuun garuu rakkisaa ta'uu danda'a. Ta'us garuu, hayyoonni adda addaa faallaaf hiika kennuu yaalaniiru. Akka fakkeenyaatti, Leech (1981), faallan jechoota hiika walmorkataa qaban jedha. Pylesfi Algeo (1970) ammoo, fallaan jechoota miira walmorkataa qaban jechuun hiika laatan. Watson (1976) ammoo, faallaan jechoota walmorkataniidha jechuun kaa'a. Hiikni faallaatiif kennaman kunneen garuu hiika guutuu waan ta'u hin fakkaatu. Sababni isaas, hariiroo jechoota faallaa ta'anii gidduu jiru tokko iyyuu hin kaasuu. Jechoonni faallaa walii ta'an garuu walii isaanii wajjin hariiroo qabu. Hariiroo jechoota walmorkataa ta'an gidduu jiru kanas, hayyoonni adda addaa bakka adda addaa sadiitti qooduun kaa'u. Isaanis: faallaa sadarkaa (gradable antonymy), faallaa guutuu (complementary antonymy) fi faallaa waliin ilaalaman/faallaa galagalchoo (converse antonymy) ta'u, (Hu 2001), (Addunyaa 2014).

Fakkeenyaaf, jechoonni hiika walfaallessu qaban kan akka dheeraa/gabaabaa, jiraa/du'aa, bittaa/gurgurtaa jedhan akkaataan walfaallessuu isaanii garaagarummaa qaba. Dheeraa/ gabaabaa kan jedhu faallaa saddarkaa; jiraa/du'aa kan jedhu faallaa guutuu; bittaa/ gurgurtaa kan jedhu ammoo faallaa waliin ilaalaman ta'u. Kanaafuu, hiikni faallaatiif hayyoonni adda addaa gabaabaatti kaa'an sun guutuu hin fakkaatan. Sababani isaas, hiikni faallaa jechootaa hiikaan kan walfaallessan ta'anii walii isaanii gidduutti garuu hariiroo cimaa kan qaban akka ta'e Jackson (1988), ibsee jira. Akkuma olitti ka'e, hariiroo jechoota walmorkataan qaban kana bakka adda addaa sadiitti qooduun ilaalu dandeenya. Isaanis, haala itti aanuun dhiyaataniiru.

2.5.1. Faallaa sadarkaa (gradable antonymy)

Faallaa sadarkaa, jechoota waliin madaaluuf tajaajilan dhiyeessuun kanatu guddaa, kanatu xiqqaa; kanatu dheeraa, kanatu gabaabaa; kanatu furdaa, kanatu qallaafi kkf. jechuun sadarkaadhaan adda addummaa jiru madaaluuf kan tajaajilaniidha. Jechoonni haala kanaan faallaa walii ta'anii tajaajilan hedduun isaanii maqibsoota ta'anii mul'atu (Hu 2001).

Hiika faallaa sadarkaa keessatti inni tokko hinjiru jechuun filannoo biraatu jira jechuudha. Fakkeenyaaf, jechoota “furdaa” fi “qallaa” jedhan yoo fudhanne, furdaa miti jechuun qallaadha jechuu ta'uu dhiisuu danda'a. Furdaafi qallaan faallaa walii haata'an malee gidduu isaanii wanti tokko akka jiru hubachuun nidanda'ama. Innis “giddu galeessa “ kan jedhu ta'a. Kanaafuu inni tokko hinjiru jechuun filannoo biraatu jira jechuudha malee dirqama faallaa isaatti darba jechuu miti. Dabalataanis, ulaagaa dhaabbataan furdaa yookaan qallaa jechisiisu hinjiru. Kamtu kamirra jechuun kan ilaalamaniidha jechuudha. Kan isa waliin ilaalle biratti furdaa kan ta'e, kan biraa biratti immoo qallaa ta'uu danda'a. Kanaafuu, jechoota faallaa akkasii keessatti sadarkaa jarri irra jiran ilaalamuu qaba jechuudha (Hu, 2001), (Addunyaa 2014).

2.5.2. Faallaa guutuu (complementary antonymy)

Jechoonni akkasii kun immoo, dhibbaa dhibba warra faallaa walii ta'aniidha. Fakkeenyaaf, jechoonni faallaa walii ta'an kan akka: dhiira/ dhalaa, jiraa/ du'aa, darbuu/

kufuu, samii/ dachiifi kan kana fakkaatan gosoota faallaa guutuu ta’u. Jechoonni waliin dhiyaatan kun hiika faallaa filannoo biraa hinqaban. Fakkeenyaaf, namni tokko dhiira ta’ee dhalate taanaan dhalaa miti; dhalaa ta’ee dhalate taanaan ammoo dhiira miti jechuudha. Haaluma walfakkaatuun, namni tokko jiraa miti taanaan du’aadha; du’aadha taanaan ammoo jiraa miti jechuudha. Jechoota faallaa akkasiitiif ulaagaa dhaabbataa ta’etu jira. Akka faallaa sadarkaatti bakki giddu-galeessa ta’e tokko hinjiru jechuudha.

2.5.3. Faallaa waliin ilaalaman (converse/relational antonymy)

Faallaa waliin ilaalaman ammoo, wantoota waliin ilaaluun garaagarummaa gidduu isaanii jiru baasuu yoota’u, jiraachuun isa tokkoo jiraachuu isa birootiif murteessaadha.

Fakkeenyaaf, jechoonni: barataa – barsiisaa

Bittaa - gurgurtaa

Abbaa warraa – haadha warraa fi kkf. jedhan kun jechoota faallaa waliin ilaalamanii ta’u. Fakkeenya kennaman kanarraa hubachuun akka danda’amutti jarreen faallaa walii ta’an kun lamaan wal malee jiraachuu hin danda’an. Fakkeenyaaf ‘A’n abbaa warraa ‘B’ti jechuun, ‘B’n haadha warraa ‘A’ti jechuudha. Inni tokko hin jiru taanaan inni kan biraa jiraachuu hin danda’u (Egan 1968).

Akka yaada hayyootaa kanarraa hubachuun danda’amutti jechoonni faallaa walii ta’an: faallaa sadarkaa, faallaa guutuufi faallaa waliin ilalaman jechuun bakka sadiitti qooduun hariiroo isaaniitiin kaa’uun ilaaluutu danda’ama. Kanaafuu, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaaba barattootaa keessatti dhiyaatanis, hariiroo jechoonni faallaa waliin qaban kanaan yoo dhiyaatan hubannoo barattootaa bal’suu keessaatti qooda guddaa qabaachuu danda’a jechuudha. Kanaafuu, gilgaalota hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaaba barnootaa keessatti dhiyaataniif xiyyeeffannaa gahaan kennamuufii qaba jechuudha.

Brown (2000), Robinett (1978), wabeeffachuudhaan ulaagaalee madaallii kitaaba barnootaa keessaa tokko, shaakalli hiika jechootaa dhiyaatan xiyyeeffannaa gahaan kennameefii sadarkaa kutaa qophaa’eef sanaan kan walgiteefi barattoonni jechoota

haaraa akka yaadataniif irra deddeebii madaalawaa ta'een dhiyaachuu qaba jedha. Akkasumas, hiika jechootaa xixaluuf tarsiimoo gahaa of keessaa qabaachuu akka qabu kaa'a. Ajajoota (qajeelfamoota) ifaa ta'aniifi shaakala adda addaa qajeelchuuf kennaman akkaataa iftoomina qabaniifi gaaffii kaasuu hindandeenyeen dhiyaachuun akka irra jiru kaa'ee jira.

Yaada hayyuu kanaarraa hubachuun akka danda'amutti gilgaalonni barattoota shaakalsiisuuf dhiyaatan xiyyeeffannoon kennamuufiin gilgaalonni ga'ooniifi sadarkaa isaaniitiin walmadaalan qajeelfamoota ifaa ta'aniin dhiyaachuufii qabu. Gilgaalonni dhiyaatanis shaakala adda addaa ofkeessaa qabaachuu qaba. Yeroo hunda gilgaalonni ajaja walfakkaataan (ajajaa tokkoon), akkasumas, mala baruu barsiisuu tokkoon dhiyaachuun akka irra hinjirre hubachuun nidanda'ama.

Kanaafuu, barattoota kutaa 11fi 12 Afaan Oromoo barataniif gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan unka gaaffii tokkootiin qofa dhiyaachuurra unkaa gaaffiiwwan adda addaatiin hariiroo jechoonni faallaa walii wajjin qabaniin utuu dhiyaataniifi gaarii ta'a jechuun qoratichi haala itti aanuun akka fakkeenyaatti dhiyeessee jira.

Fakkeenya siif kenname irratti hundaa'ii jechoota armaan gadii: faallaa sadarkaa, faallaawaliin ilaalaman (faallaa galagalchoo)fi faallaa guutuu jechuun bakka duwwaa kenname guuti jechuun;

Fakkeenya: - dheeraa/ gabaabaa = faallaa sadarkaa

- dhiira/ dhalaa = faallaa guutuu

- Bittaa/ gurgurtaa = faallaawaliin ilaalaman (faallaa galagalchoo)

Ho'aa/ qabbanaa'aa, argate/ dhabe, du'aa/ jiraataa, xiqqaa/ guddaa, bal'aa/ dhiphaa, dhirsa/ niitii, qallaa/ furdaafi kan kana fakkaatan kennuufiidhaan faallaa akkamii akka isaan waliif ta'uu danda'an gaafachuudhaan barattoota kana shaakalsiisuun nidanda'ama. Kanamalees, gaaffiidhuma kanaan kan walfakkaatu bifa filannoofi walitti firoomsuutiin dhiyeessuufiin akka isaan shaakalan gochuun nidanda'ama. Haala kanaan unkaa gaaffii adda addaatiin dhiyeessuufiin ammoo, barattoonni nuffii malee akka shaakalan taasisuu

bira darbee barattoota fedhii adda addaa qabaniinf amma danda'ametti fedhii isaanii guutuun nidanda'ama jechuudha. Kana jechuun garuu, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf ta'an kanneen kana qofaan dhiyaachuu qaba jechuu miti.

2.6. Ulaagaalee madaallii kitaaba barnootaa

Aakkuma kanaa olitti eerame kitaabni barnootaa tokko amala bu'a qabeessa isa taasisu akkuma qabu; amala bu'a qabeessa isa hintaasisnees qaba. Bu'a qabeessummaa kitaaba barnootaa tokkoofammoo, kitaabichi ija ogummaatii xiinxalamee erga madaalamee booda fooyya'uu qaba. Akka Richards (2001), Cunningsworth (1995), eerudhaan ibsutti ulaagaaleen kitaabni barnootaa ittiin madaalamu bakka gurguddaa afuritti qooduun nidanda'ama. Isaanis:

1. Kitaabichi fedhii barattootaa akkasumas, kaayyoofi galma barnoota afaaniitiin kan walsime ta'uu qaba.
2. Barnoota dhimma afaanichi baratameef hojiirra oolchuun barattoota bu'a qabeessa taasiisuun dhiheessuu qaba.
3. Adeemsa afaan baruufi barsiisuu haalaan kan mijeessuu; tooftaa barsiisuu muraasaan kan hindaagessamne ta'uu qaba.
4. Barnooticha keessaatti gahee gargaaru kan qabu ta'ee; akkuma barsiisaa afaan baratamuufi barataa giddugaleessaa kangodhate ta'uu qaba.

Brown (2000), Robinett (1978), wabeeffachuudhaan akka ibsetti, ulaagaan madaallii kitaaba barnootaa isa Cunningsworth (1995) irra babal'isuudhaan bakka gurguddaa 12tti qooduudhaan kaa'ee jira. Isaanis:

1. Kitaabichi kaayyoo barnootaa yaadame galmaan kan gahudhaa?
2. Kitaabichi seenduubee barattoota giddugaleessa kangodhatedhaa?

Kana jechuun, umurii, afaan/aadaa, kaayyoo afaan baratamuufi wkf. Hubannoo keessa galchuun kan qohaa'ee ta'uufi dhiisuu kitaabichaa kan ilaallatudha.

3. Haalli dhihaannaa kitaabichaa yaaxina barnootaafi yaaxina barnoota afaanii kan hordofedhaa?
4. Kitaabichi sirna barnoota afaaniirratti hundaa'ee dandeettiiwwan afaanii hunda haalaa madaalawaa ta'een dhiheessee?

5. Kitaabichi qabiyyee walii galaa ofkeessaatti kan hammatedhaa?

Kana jechuun, bu'aa barnoota afaaniirra eegamu hammachuufi dhiisuu kitaabichaa kan ilaallatudha. Inni biraan, matadureen kitaabicha keessatti dhihaatan haala yeroo wajjiin kan deemuu ta'uufi dhiisuu isaati. Kana malees, sadarkaa kutaa qophaa'eef sanaan akkaataa walgitinsa qabuun kitaabichi qophaa'uufi dhiisuusaatiin dhimma walqabatudha.

6. Kitaabichi dalagalee gochaan hojiitti jijjiiraman kan ofkeessaa qabudhaa?

- a. Gilgaalonni addaddaa kan haala to'atamaafi to'atamaa hintaaneen barattoonni shaakalan kan qabudhaa?
- b. Ajajoota ifa ta'an qabaa? Ajajoonni shaakala addaddaa qajeelchuuf kennaman barsiisaadhaafis ta'e barataadhaaf akkaataa iftoomina qabuufi gaaffii kaasuu hindandeenyeen kan dhihaatanidhaa?
- c. Akkaataa barattoonni dammaqinaan keessatti hirmaachuu danda'aniin kan qophaa'eedha.
- d. Kitaabichi gilgaalawwan keessa deebii qabaa?

7. Duraa duubni kitaabichaa haalaan kan qindaa'eedhaa?

Dandeettiwwan afaanii, caasaaleen seerlugaa, haallan garagaraa irratti hundaa'anii qindoomiinaan tartiibeffamanii keessatti dhihaataniiruu?

8. Hiika jechoota ilaalchisee kitaabichi jechootaafi barnoota hiika jechootaatiif xiyyeeffannaa gahaa kennaeraa? Kana jechuun, shaakalli hiika jechootaa dhihaate sadarkaa kutaa qophaa'eef sanaan kan walgitedhaa? Akka barattoonni jechoota haaraa yaadataniif irradiiddeebii madaalawaadhaan kan dhihaatedhaa? Akkasuma, hiika jechootaa xiinxaluuf tarsiimoo gahaa ofkeessaa kan qabudhaa?

9. Aadaan, loogni akkaataa walgitinsa qabuun kitaabicha keessatti dhihaatanii jiruu?

Kana jechuun, kitaaba barnootaa keessaatti aadaan naannoo tokkoo olkaafamee mul'ifamee kan naannoo biro dagatamee jennaan kitaabichi naannoo muraasa fayyaduun naannoo biraarratti dhiibbaa uumuu danda'a. Ilaalchi barattoonni kitaabicha irratti qaban garaagarummaa waan qabaatuuf, hirmaannan barattootaas akkasuma garaagarummaa qabaata jechuudha.

10. Kitaabichi hawwatamummaa qabaa? Ittifayyadamaaf mijataa kan ta'eefi yeroo dheeraa tajaajiluu kandanda'udhaa?

11. Kitaabicha keessatti meeshaaleen barumsa afaanii gabbisan kanneen biroon eeramaniiruu? Fakkeenyaaf, kitaaba dalagaawwaan addaddaa, poosteroota, teeppii, battalleewwan qophaa'inii jiruu?

12. Qajeelcha barsiisaa ilaalchisee:

Qajeelchi barsiisaa mala baruufi barsiisuu gahumsaan kan qabudhaa? Qabiyyee kitaabichaatiin haalaan kan walsimedhaa? Gilgaalota dabalataa kennee jiraa? (Brown, 2000).

Akka qabxiilee ulaagaa madaallii kanaan olitti tarreeffaman irraa hubachuun danda'amutti kitaabni barnootaa bu'aa gama barnoota afaaniitiin irraa eegamu argamsiisuuf ulaagaalee kanneen giddugaleessa taasifachuudhaan qophaa'uu akka qabu; akkasumas, kanneen maxxansamanii jiran ammoo xiinxalamanii yoo hanqina qabaatan akka fooyya'an taasisuuf kanneen akka qajeelfamaatti gargaaranidha.

2.7. Akaakuu gilgaalotaa

Nunan (1989); Breen (1987) wabeeffachuun afaan kaayyoo tokko, qabiyyee mijataafi adeemsa hojii murta'aan baratamuuf caaseffame gilgaalotaan gaggeeffama. Kanaaf, dalagaaleen karoora hojii hedduun kanneen adeemsa kaayyoo afaan barachuu hunda sissi'eessuuf gargaaran gilgaalota salphaafi ifoo ta'an irraa gara ciccimoofi walxaxaa ta'anitti qindaa'uun dhihaatanidha. Karaa biraatiin, barattoonni cicata gilgaala irraa argataniin haala qabatamaan dalagaa addaddaa hojjechuu danda'u. Gilgaalonni barnootaaf dhihaatan hanga danda'ametti haala qabatamaa dhugaan walitti kandhihaatan ta'uu qabu.

Haaluma walfakkaatuun, akka Richards and Renandyan (2001), Prabhu (1987) wabeeffachuun ibsanitti, gilgaaloonni (dalagaaleen) gocha barattoonni odeeffannoo adeemsa barumsaan argatan gargaaramuun waan barataniin milkaa'uuf raawwatanidha. Adeemsi barnoota afaanii ammoo, gochaalee gilgaalaan dhihaatan dalaguu shaakaluu irraatti kan xiyyeeffatedha. Meeshaalee barnootaa afaan barsiisuuf qophaa'an qabiyyeewwan qindeessuuf adeemsa afaan barachuu tilmaamame keessatti dalagaawwan gilgaalotaaf xiyyeeffannaa kennu. Sababnisaa, unka afaanii barnootaaf dhihaatu

gilgaalotan shaakalamuun baratama. Kanaafuu, haalli gilgaalli itti qindaa'ee shaakalamu adeemsa barnootaa mul'isuu danda'a jechuudhaan ibsanii jiru.

Akka yaada ogeeyyii kanaarraa hubachuun danda'amutti, gilgaalli dalagaa barnoota afaanii keessatti raawwatamu ta'ee; kitaaba barnootaatiin qindaa'ee kandhihaatudha. Yaadni Richardsfi Renandya (2001), Nunan (1989), armaan olitti ibsanis maalummaa gilgaalaarratti kan waliigalan yemmuu ta'u; dhiheenya sadarkaa isaa eeggate barnoota afaanii keessatti barbaachisa akka ta'e kan nama hubachisudha.

Nunan (1989), akka ibsetti gilgaalli dalagaa barattoonni ciicata barnootaa argataniin haala qabatamaa keessaatti dalagaan kan murteessu gaaffiilee addaddaati. Waan kana ta'eef, gilgaalonni barnootaaf dareetti dhihaatan haala qabatamaa dhugaan walfakkaachuu qabu.

Akkuma beekamu malli yeroo ammaa afaan barachuufi barsiisuuf hordofamaa jiru, mala afaan waliigalteef barsiisuuti. Akka Nunan (1989), ibsetti, mala afaan waliigalteef barsiisuu keessatti dhihaannaan dalagaa irratti hundaa'e gilgaalaaf bakka guddaa qaba. Dhihaannaa kana keessatti adeemsi barachuufi barsiisuu gocha barattoonni dalaguun afaan baratan irratti kan hundaa'edha. Gochi ammoo, gilgaala addaddaa dalaguudha. Dhihaannaa afaan waliigalteef barsiisuu kanaan barsiisuuf barsiisaan qaama afaan baratamuuf gilgaalota qindaa'an dhiheessa; barattoonni ammoo, gilgaalota dhihaatan dalagu keessa afaan baratu. Nunan (1989), gilgaalota kana bakka gurguddaa sadiitti qooduun ibsa. Isaanis:

1. Gilgaalota odeeffannoo hir'ate guutuuf dhihaatan

Gilgaalonni gosa kanaa odeeffannoo nama tokko irraa nama biraatti yookiin bakka irraa bakka biraatti qaxxamursuu kanneen danda'anidha. Sababi isaas, odeeffannoo barataan tokko beeku, barataan biraatan biraa beekuu dhiisuu waan danda'uuf wanta beekaniifi muuxannoo akka waljijjiiran taasisa. Kunis gilgaala akka hojii cimdii hojiichisutti ilaala. Hojii cimdii keessatti ammoo, barattoonni hundi waliin dubbachuun, odeeffannoo barbaadame kennuu keessatti qooda fudhatan qabu. Fakkeenyaaf, fakkii hinxumuramne tokko dhiheessuun ergaa isaa akka afaaniin ibsan taasisuudha.

2. Gilgaalota sababa ibsuu barbaadan

Gosni gilgaalaa kun ammoo, odeeffannoo dhihaaterratti hundaa'uudhaan odeeffannoo haaraa akka maddisiisan taasisuuf sababa qabatamaa dhiheessuudha.

3. Gilgaala yaada ofii ibsuu gaafatan

Gaaffiilee gilgaalota gosa kanaatiin dhihaatan haala dhihaate keessatti deebii fedhii, miiraafi ilaalcha kan adda baasanidha. Kan ammoo, odeeffannoo qabatamaa fayyadamuun yaadaa ofii ibsuuf gargaara. Haata'u malee, bu'aan isaa sirrii ta'uu yookiin sirrii ta'uu dhabuu kan mul'isu adeemsa tokko ta'e hinqabu. Fakkeenyaaf, seenaa jalqabamee takko yaada mataa ofiitiin xumuruu, marii dhimma hawwasummaa addaddaa keessatti qooda fudhachuu ta'uu danda'a.

Haaluma walfakkaatuun, Nunan (1989), gilgaalonni barnootaa akkaataa hubannoofi dandeettii barattootaa irratti hundaa'uun qindaa'ee sadarkeeffama. Adeemsa tartiibeessuufi qindeessuu gilgaalota hubannoo irratti hundaa'an irraa ka'uun gara gilgaalota to'annaan dalagamaniitti adeemama. Dhuma irratti ammoo, gilgaalota waliigaltee dhugaatti barattoota hirmaachisanitu dhahaata.

Akka yaada Nunan kanarraa hubachuun danda'amutti, gilgaalli barnoota dareetti barataaf dhihaatu sadarkeeffamuun qindaa'uu qaba. Haallii ittiin sadarkeeffamuu ammoo, hubannoofi dandeettii barattootaarratti kan hundaa'ee ta'uu qaba. Innis, sadarkaa bilchina sammuufi hubannoo barattootaa xiyyeeffannaa keessa kan galche ta'ee; yaada kamtu dura dhufuufi kamtu itti aanee dhufuu qaba kan jedhuun kan walqabatedha. Sababni isaa, hubannoofi dandeetti barattootaa sadarkaa tokkooffaafi barattoota sadarkaa lammaffaa kan walgitu miti.

Waan kana ta'eef, sadarkeessuun hubannoofi dandeettii barattootaa kan giddu galeessa godhate ta'ee; hiika jechootaa akkaasumas, ogummaa afaanii kamiyyuu sadarkaa sadarkaan kan qindeessuun kan walqabatedha. Karaa biraa, gilgaalonni salphaa irraa gara cimaatti, yaada ifaa ta'e irraa gara yaada walxaxxaatti, yaada murtaa'aa irraa gara yaada dimshaashaatti qindaa'uu qabu (Nunan, 1989).

2.8. Amaloota Gilgaala Gaarii

Akka Nunan (1989), qorannoo gaggeesseen ibsetti dalagaan yookiin gilgaalli afaan itti shaakalamuun baratamu haala addaddaa akka dhihaatu lafa kaa'ee jira. Kana irratti hundaa'uun gilgaalli barnootaa bifa ittiin dhihaateefi qaama afaanii baratamu shaakalchiisuun amaloota qabaachuu qaban jedhee yaade akka armaan gadiitti tarreeffameen addeessee jira. Gilgaalonni barnoota afaanii gaariin:

- ❖ Barattoonni ogummaa afaanii barataniin hojjechuufi shaakaluu akka danda'an kan isaan taasisu;
- ❖ Haala qabatamaa jiru irratti hundaa'uudhaan kan dandeettii walii galtee daree barnootaa keessatti shaakalchiisu;
- ❖ Barattoonni rakkoo faruun gara yaada goolabaatti akka ce'an kan hirmaachisu;
- ❖ Wantoota qabatamoo yookiin dhugaa ta'an irratti kan hundaa'u;
- ❖ Barattoonni akka odeeffannoo waljijjiira kan hirmaachisu;
- ❖ Barattoonni akka irra deddeebi'anii shaakalan kan isaan taasisudha.

Akka Nunan ibsetti, gilgaalonni barnoota afaanii keessatti ogummaan afaanii barnootaf dhihaate kan ittiin shaakalamu waan ta'eef, bakka guddaa qaba. Gilgaalonni kun ammoo, haala barataan shaakaluu danda'uun dhihaachuun isaanii amala gilgaala gaarii isaan jechisiisu akka qabaatan yaada armaan oliirraa hubachuun nidanda'ama.

2.9. Sakatta'a Barruu Walfakkii

Mataduree kana jalatti qorannoowwan namoota adda addaatiin geggeeffaman kan qorannoo kana waliin walitti dhufeenya qaban keessumaa immoo, madaalli kitaabaatiin walqabataniis hojiilee hojjetamantu dhihaate. Afaan saayinsiidha; saayinsiin barnoota afaanis adeemsa baruu barsiisuu keessatti malleen ittiin barsiifaman irratti afaan tokkooffaafi afaan lammaaffaa gidduutti garaagarummaan muraasni jiraatullee bu'uurri isaanii kan walbuuse miti. Kanaaf, mataduree barruu walfakkii kana jalatti barruuleen walitti dhiheenya qabaatanii afaan Ingiliitiinis qophaa'an qoratichaan sakatta'amanii qorannoo kanaan walcinaa qabamuun ilaalamanii jiru. Kana malees, Afaan Oromootiin kitaabilee Afaan Oromoo kutaalee kanneeniin walqabataniis qorannoowwan

gaggeeffamanis sakatta'amun dabalamanii jiru. Barruleen kunis qorannoo kana waliin walitti dhufeenya haaqabaatan malee kallaattiidhaan tokko jechuu miti. Haata'u malee, hariiroo kallattis dhaban kitaabileefi meeshaalee barnootaan kan walqabatu amma tokko dhihaataniiru.

Kidaanee (2015) qaaccessa dhihaannaa gilgaalota hiika jechootaa KBAO kutaa 12^{ffaa} mataduree jedhurratti qorannoo geggeessee ture. Qorannoo isaa kana keessatti gilgaalonni hiika jechootaa barsiisuuf dhiyaatan hedduun isaanii hariiroo jechoonni waliin qabaniin kan hindhiyaatn ta'uu ibsee jira. Dihaannaan gilgaalota kitaabicha keessaas hedduun isaa galumsarratti waan hin hundaa'iniif hanqinoota akka qabu ibsee jira.

Qorannoo kana keessatti immoo kallattiidhaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan qofa irratti kan xiyyeeffatu ta'ee, kan kutaa 11fi 12 of keessatti qabata. Kana keessattis gilgaalonni ga'aan dhiyaachuufi dhiisuu isaa, sadarkaa barattootaatiin walsimee dhiyaachuu isaafi hariiroo jechoonni faallaa qabaniin dhiyaachuufi dhiisuu isaa addaan baasuun wantoonni fooyya'uu qaban yoo jiraatan qaama dhimmi isaa ilaallatuun fooyya'anii barattoonni bu'aa argachuu qaban argachuu akka danda'aniif kan gaggeeffameedha.

Dassee (1988) bu'a-qabeessa ta'uufi ta'uu dhabuu dhihaanna hiika jechootaa koorsii Afaan Inglizii barattoota Yuunivarsiitii waggaa tokkooffaatiif kennamu irratti qorannoo gaggeessee ture. Kitaabni barnoota afaanii yeroo qophaa'uu guutummaa guutuutti hanqina qabaachuu hindanda'u jechuun sirrii akka hintaane kaasuun; hanqina yeroodhaa gara yerootti mul'atu irraa jalaan fooyyeessaa deemuun barbaachisa akka ta'e ibse jira.

Qorannoo kana keessatti ammoo, kitaaba barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12tu haalli dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan maal akka fakkaatantu dhiyaate. Xiinxala taasifame keessattis gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan haala dhiyaachuu qabaniin dhiyaachuufi dhiisuu isaanii adda baasuurratti kanxiyyeeffatedha. Kunis, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa ga'aaniifi sadarkaa isaaniitiin walsime hariiroo jechoonni faallaan qabaniin dhiyaachuufi dhiisuu isaanii maal akka fakkatuu adda baasuudhaafi.

Ijaaraa (2007) haala dhiheessa xiinlatii kitaabaa barnootaa afaan oromoo kutaa 11ffaa jedhu keessatti waa'ee kitaabichaa yeroo ibsu; kitaabichi bifa xiinlatiin ittiin dhihaachuu

qabuun kan hindhihaanne ta'uusa waan hedduu jedheera. Akkasumas, Abboomaa Nagaasaa (2015) qorannoo xiinxala dhihaannaa jechoota kitaabaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 12 jedhuufi Kabbadaa Nagaraa (2014), qorannoo qaaccessa dhihaannaa xiinjechaa kitaabilee Barnootaa Afaan Oromoo kutaa kudha tokkoofi kudha lammaffaarratti kan xiyyeeffatee yoo ta'u; hundi isaaniyyuu qabiyyee kitaabilee kanneen keessatti argamanirratti haabarreesan malee kallattiidhaan hiika faallaa jechootaarratti kan dhiheessan miti. Kanaaf wanti qorannoo kana walfakkeessuun kitaabilee kutaa 11fi 12n hidhata qabaachuu isaanii qofaadha.

Barruulee walfakkii armaan olii keessatti dhimmoonni xiyyeeffannan ka'an; qophii meeshaalee barnootaa maal ta'uu akka qabu; ga'umsa kitaabilee barnootaa hangam akka barbaachisuufi xiyyeeffannoon gama kamitti kennamuu akka qabu ifatti mul'isaniiru. Akkasumas, meeshaalee barnootaa madaalanii fooyyeessuun barbaachisa akka ta'e kan ibsanidha. Hariiroo kallattii mataduricha waliin qabaachuu baataniyyu kaayyoon hunda isaaniyyuu meeshaalee barnootaa ga'omsuun waan walqabatuuf akka barruu walfakkiitti fadhatamaniiru.

Qorannoo qaaccessa dhihaannaa gilgaalota hika faallaa jechootaa kitaaba barattootaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 jedhu kana keessatti ammoo gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan haala ga'aa ta'een sadarkaa isaaniitiin walsimee hariiroo jechoonni kun qabaniin xiyyeeffannaan itti kennamee dhihaataniiru moo, hindhihaanne kallattii jedhuun ilaalamani jiru.

Boqonnaa Sadii: Mala Qorannichaa

Mata duree kana jalatti qabxilee saxaxa qorannichichaa, madda odeeffannoo, mala iddattoofi filannoo iddattoowwanii, meeshaalee funaansa odeeffannoo, adeemsa ragaa walitti qabuufi mala qaaccessa odeeffannootu dhihaate.

3.1.Saxaxa Qoronnichaa

Qorannon kun malleen qorannoo jiran keessaa mala qorannoo makaatti kan gargaarame yoo ta'u; saxaxni isaa ibsa makootiin akka gaggeeffamu ta'ee jira. Sababiin mala qorannoo kanaan akka adeemsifamu ta'eef ammoo, mala akkamtaafi ammamtaa waliin makuudhaan ragaan funaanamee waan qaacceefferameefidha. Kana malees, qorannoo kana keessatti meeshaaleen odeeffannoo sakatta'insaa gargaaramuun dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaabilee barnootaa Afaan Oromoo yommuu xiinxalaman, barsiisonniifi barattoonni gama dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa ilaalchisee rakkoolee yookiin hanqinaalee jiranirratti gaaffiilee gaafatamaniif akka deebisan ta'e. Haala dhihaanna gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barnootaa Afaan Oromoo kutaa 11 fi 12 keessatti hanqinoota mul'atan adda baasuuf qorannoon kun yammuu gaggeeffamu, meeshaalee ragaan ittiin funaanameefi dhihaatu, akkaataa iddattoo filachuu, mala qindaayinaafi malli qacceessa isaa dhihaatera.

3.2. Madda odeeffannoo

Qrataan qorannoo kana keessatti madda odeeffannoo qorannichaaf ta'uu danda'u jedhee kan fudhate madda ragaa 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} yemmuu ta'an, isaanis kanneen armaan gadiiti.

- A. Kitaaba barattootaa Barnoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa}, kutaa 12^{ffaa} ti. Sababiin maddeen kana filateefis, kitaabota kanneen sakatta'uun haala dhiyeenya gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barattootaa Barnoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi kutaa 12^{ffaa} keessatti dhiyaate irratti odeeffannoo quubsaa irraa argachuun waan danda'amuufi.
- B. Barsiisota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} fi kutaa 12^{ffaa} barsiisan. Sababiin isaas, barsiisotni Afaan Oromoo kitaabilee kanneenitti fayyadamanii yeroo barsiisan

hanqinoota dhiaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaatiin walqanatanii mula'tan irratti odeeffannoo quubsaa naaf kennuu waan danda'aniifi.

- C. Barattoota kutaa 11^{ffaa} fi kutaa 12^{ffaa}. Sababni isaas barattoonni kunneen kitaabilee barnootaa kanneen waan barataniif haala dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa irratti akkasumas, haala kutaa keessatti barsiisonni isaanii ittiin gilgaalota hiika faallaa jechootaa barsiisan irrattis odeeffannoo naaf kennuu waan danda'aniifi.

3.3. Mala iddattoo

Qorannoon kun gosa qorannoo makaa ta'ee; mala sakatta'a kitaabaa kan fayyadamedha. Sababni qorannoo makaa ta'eefis dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 mala akkamtaafi ammamtaatiin qaaccessuun ciminaafi hanqina jiru adda baasee hanqinni jiru akka furamuuf karaa agarsiisuuf qoratichi ibsa akkamtaa gargaaramee jira. Mala akkamtaa fayyadamuun dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 keessaa yommuu xiinxalaman, yaanni barsiisotaafi barattootaas meeshaalee funaansa odeeffannoon fudhatamuun ibsamee jira. Rakkoo dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa irratti mul'atu adda baasuuf qorannoon kun yammuu qindaa'u; iddattoo filachuuf meeshaaleen ragaan ittiin walitti qabamu caaseffamuun wixineeffamee jira.

3.4. Mala filannoo iddattoo

3.4.1. Kitaaba barataa

Kitaabni barnoota Afaan Oromoo Ministeera Barnootaa Itiphiyaatiin bara 2005/2012 qophaayee manneen barnootaa hundaaf bifa walfakkaatuun dhihaate. Haaluma kanaan, kitaabni qorannoon kun irratti gaggeeffame kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12ti. Qoratichi kitaabilee barataa kutaalee kanneenii kan filateef ammoo, yeroo dheeraaf ittiin barsiisaa waan tureef kitaabilee kanneen keessatti hanqinoota tokko tokko waan argeefi. Kitaabilee barnootaa sadarkaa lammaaffaafi qophaa'inaatti Afaan Oromoo ittiin barsiisuuf qophaa'an keessatti gilgaalota hiika faallaa jechootaa barsiisuuf dhiyaatan irratti xiyyeeffannaan kenname quubsaa akka hintaane qoratichi adeemsa muuxannoo baruufi barsiisuu horate keessatti hubatee jira. Akka qoratichi hubatetti dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaabota kanneen keessatti dhiyaatan barattoota

haalaan shaakalsiisuufi hubannoo barattootaa gadi fageenyaan madaaluuf ga'aatti kan dhiyaate miti. Kana malees, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalchisuuf dhihaatan sadarkaa isaaniitiin kan walsimeefi hariiroo jechoonni faallaa qaban kallattii agarsiisuun kan qophaa'an miti. Kana jechuun, gosoonni gaaffiilee garagaraa haala madaalawaa ta'een dhiheessuudhaan barattootaaf carraa bal'aa kan kennu miti.

Kanarraa kan ka'e, qoratichi muxannoo Afaan Oromoo sadarkaa lammaffaafi Qophaa'ina barsiisuun qabu irraa hanqinoota hubate irratti hundaa'ee dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11^{ffaa} fi 12ffaa keessaa maal akka fakkaatu qorata. Qorannoo kana keessatti abuurraa kitaabaa gaggeessuuf ammoo iddatteessuu miti carraa keessaa iddatteessuu akkayyootti (purposive sampling) gargaarame jira. Sababni gosa iddatteessu kana filateef, kibaalee kanneen fayyadamee barsiisaa waan jiruufi xiyyeeffannoon qoratichaa sakatta'a kitaaba barataa waanta'eef kallattiidhumaan gosa iddatteessuu kaayyoo isaa waliin deemu filatee jira.

3.4.2. Kutaa

Akkuma olitti ibsame mata dureen qorannoon kun irratti gaggeeffame qaaccessa dhihaannaafi hojiirra oolmaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 kan jedhudha. Akkasumas, qorannoon kun manneen barnootaa Godina Wallaggaa Lixaa keessa jiran keessaa mana barumsaa Qophaa'inaa Gimbii qofarratti xiyyeeffate. Malli manni barumsaa kun ittiin filatame mala iddaatteessuu mijataa (convenience sampling) dha. Sababni isaa, qoratichi ragaa qorannoo isaatiif isa barbaachisu funaannachuuf manneen barnootaa naannoowaa Wallaggaa Lixaa jiran keessaa kan isatti dhiyoo jiru mana barumsa kana waan ta'eefidha. Haala filannoo iddattoo qorannoo kana keessatti kutaan barnootaa qorannoo kun irratti xiyyeeffate adda bahee filatamee jira. Kunis, kutaalee 11fi 12 yoo ta'an, sababni qorataan kutaalee kanneen filateef ammoo, barattoota kutaalee kanneen barsiisaa waan jiruuf hubannoo isaan dhimma hiika faallaa jechootaarratti qaban hanqina akka qabu addaan baasee waan hubateefi. Kana malees, barattoonni kutaalee 11fi 12 kanneen yuunivarsiitii seenuuf ofqopheessaniifi sadarkaa xumuraa irra jiran waan ta'eefidha. Barattoonni kun ammoo barnoota sadarkaa olaanaatiif qophaa'aa kan jiran waan ta'eef hiika jechootaa kallattii kamiinuu gadi fageenyaan xiinxaluu danda'uutu isaan irraa eegama. Kitaabilee

isaaniif qophaa'an kana keessatti garuu gilgaalonni hiika faallaa jechootaa barsiisuf dhiyaatan haalaan kan hindhiyaatin ta'uu isaanii qoratichi muxannoo kitaabilee kanneen barsiisuun dabarse irraa waan hubateef, sadarkaa kutaalee kanneen irratti xiyyeeffatee jira.

3.4.3. Barattoota

Qorannoo kanaaf filannoon kitaabaafi kutaa erga taasifamee booda, baay'inni barattootaa iddatteeffamuun qorannoo kana keessatti bakka bu'umman qooda fudhatan murteeffamee jira. Akkuma kanaan dura ibsame qorannoo kana keessatti irrawwatamaan jalqabaa kitaaba barataa kutaalee 11fi 12ti. Dabalataan madda raga ta'uun kan iddatteeffaman barattoota kutaa 12^{ffaa} baratanidha. Barattoonni kunis kan iddatteeffamaniif dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaabilee armaan olii keessatti maal akka fakkaatu madda raga dabalataa ta'uudhaan ragaa amanamaa kennu jedhamee waan abdatameeffature. Ragaan barattootarra argame ammoo ragaa sakatta'a kitaabaa irraa argameen walcinaa kan xiinxalamedha.

Barattoota iddattoo fudhataman kanneen filachuuf ammoo, Mana Barumsaa Qophaa'inaa Gimbiitti barattootaa kutaalee 11fi 12 baratantu adda baafaman. Haaluma kanaan baay'inni waliigalaa barattoota bara 2009 kutaalee 11fi 12 barataa jiran: Dhiira 1534 Dhalaa 1616 Ida'ama 3150 yommuu ta'an; kanneen keessaa kutaan 11 dhiira 915 dhalaa 135 walitti 1350 yoo ta'an, kutaan 12 ammoo, dhiira 919 dhalaan 881 walitti 1800 dha. Iddattoon qorannoo kanaa barattoota Afaan Oromoo baratan qofaarratti kan xiyyeeffatu akkuma ta'e, kanneen kutaa lamaan jiran martuu Afaan Oromoo nibaratu. Barattoota kanneen keessaa gosa iddatteessuu miti-carraa kan ta'e iddatteessuu akkayyootiin (purposive sampling) barattoonni kutaa 12^{ffaa} qofti filamanii jiru. Sababiin gosa iddatteessuu akkayyootiin barattoonni kutaa 12ffaa qofti filatamaniifis, qorataan kaayyoo isaarratti hundaa'uun gaaffiilee kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaalee lamaanii walqabatani dhihaatan hunda deebisuu danda'u jedhee waan itti amaneefidha. Kunis, gaaffii dhimma kutaa kudha lamaan walqabatu barattoonni kutaa kudha tokkoo deebisuu kan hindandeenye yoo ta'u, barattoonni kutaa kudha lamaa garuu lamaanuu deebisuu waan danda'aniifi. Adeemsi filannoo iddattootaas barattoota kutaa 12ffaa baratan keessaa mala iddatteessuu carraa keessaa mala iddatteessuu carraa sirnaawaa (systematic

sampling) fayyadame. Haaluma kanaan barattoota kutaa kanaa keessaa barattoota dhiiraa 186 fi dhalaa 174 akka walii galaatti barattoonni 360 iddattoof filatamanii jiru.

3.4.4. Barsiisota

Akkuma kitaaba barataafi barattootaa qorannoo kanaaf madda ragaa amanamoo ta'u jedhamanii kan yaadaman, barsiisota Afaan Oromoo barsiisanidha. Barsiisota Afaan Oromoo barsiisan kana keessaas xiyyeeffannan qorannoo kanaa kanneen Mana Barumsaa Qophaa'ina Gimbiitti barsiisaanidha. Baay'inni barsiisota mana barumsaa kanatti Afaan Oromoo barsiisan sadii dha. Isaanis, dhiira tokkoofi dhalaa lama yoo ta'an, sadarkaa barnootaatiin sadan isaaniyyuu Afaan Oromootiin digirii lammaffaa (MA) qabu. Iddattoo qorannoo kanaa kanneen ta'anis sadanuu isaaniti. Sababni isaas, sadanuu sadarkaa qophaa'inatti Afaan Oromoo barsiisuun muuxannoo waan qabaniif, kitaabilee kanneen keessatti dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa maal akka fakkaatu, gilgaalonni dhiyaatanis sadarkaa barattoota kanaatiin walmadaaluufi dhiisuu isaafi hariiroo jechoonni faallaa qabaniin dhiyaachuufi dhiisuu isaarratti odeeffannoo kennuu kan danda'an waan ta'eef, mala iddatteessuu hunda hirmaachisaa (comprehensive sampling)tti gargaaramuun akkuma jiranitti sadanuu fudhatamanii jiru. Sababi qorataan mala iddatteessuu kana filateef ammoo, barsiisota hamma jiran hunda irraa osoo addaan hinbaasin odeeffannoo sassaabbachuu waan barbaadeefi.

3.5. Meeshaalee funaansa odeeffannoo

Qoratichi qorannoo kanaaf odeeffannoo qindaawaa, qabatamaafi amanamaa ta'e argachuuf meeshaalee odeeffannoon ittiin funaanamu qindeesseera. Isaanis kanneen armaan gadiiti:

3.5.1. Sakatta'a kitaaba barnoota Afaan Oromoo

Adeemsa qorannoo kana keessatti, maddi ragaa inni jalqabaafi bu'uuraa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12ti. Kitaabni kun jalqaba kan maxxansame Rippaablika Dimookiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaatti Ministeera barnootaatiin bara 2005/2012 ture. Qorannoon kunis maxxansuma jalqabaa kanarratti xiyyeeffachuun kan qophaaye. Dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaabilee kanneen keessatti mul'atan

ilaalchisee, qoratichi ragaa funaanuuf kitaaba barataatti fayyadameera. Gama kanaan ragaalee barbaachisuufi quubsaa ta'an argachuuf qabxilee mirkaneessa sakatta'insa dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa agarsiisan dursee qopheeffachuun sakatta'iinsi akka gaggeeffamu taasifame. Sakatta'a taasifameenis, kitaabilee kanneen keessatti boqonnaalee gilgaalonni hiika faallaa jechootaa keessatti argaman: kan kutaa 11ffaa boqonnaa 2, 5fi 13 keessatti yoo ta'u, kan kutaa 12ffaa ammoo, boqonnaa 1 (tokko) qofa keessatti ta'uu adda ba'anii sakatta'amanii jiru. Kan inni bal'inaan irratti xiyyeeffatus, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa ga'aaniifi sadarkaa isaaniitiin walsime hariiroo jechoonni faallaa qabaniin dhiyaachuufi dhiisuu isaa bu'uura godhachuuni. Kunis, dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barnootaa Afaan Oromoo kutaalee kanneenii boqonnaalee jiran keessatti ibsa bal'aa waliin dhihaachuufi dhiisuu isaanii agarsiistuu gabatee fayyadamuun kaa'eera. Waliigalatti, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11ffaafi 12ffaa keessa jiran maal akka fakkaataniifi akkamitti akka dhiyaatan sakatta'uun, hanqinaalee jiraniif haala akkamiin dhiyaachuu akka qabu kan keessatti ibsamaniidha.

3.5.2. Bargaaffii barattootaa

Meeshaaleen funaansa ragaa itti aanu bargaaffii barattootaaf dhihaate. Sababin meeshaan kun barbaachiseef yaada barattoonni kennan ragaalee sakatta'insa kitaaba barnootaa isaanii irraa argame waliin walbira qabuun odeeffannoo mirkanaa'aa ta'e argachuuf yaadameeti. Kana malees, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan sadarkaa isaaniitiin walgituufi dhiisuu isaa adda baasuuf jidhameeti. Haalli dhihaannaa bargaaffii kanaas, kan caasaa cufaan /filannoon/fi caasaa banaan deebi'u yommuu ta'u, yaadonni keessatti hammatamanis kan osoo walirraa adda hinbahiin wal utubanii dhihaatanidha. Qabanni qorataan gaaffiilee irra caalaa cufaa fayyadameef ammoo, ragaaleen baay'een dhimma dhihaanna gilgaalota hiika faallaa jechootaa ofkeessaa qaban sakatta'insa kitaaba keessaatti waan dhihaataniif, gaaffiileen kunniinis odeeffannoo sakatta'insa kitaabaan argame wajjiin akka walfakkaatufi. Kunis, kan sakatta'insaan argamefi bargaaffiin argame ammam walitti dhufeenya akka qaban mirkaneessuufi. Baay'inni bargaaffii dhihaatan saddet yommuu ta'an isaan keessaa torba filannoo tokko ammoo gaaffii banaa qabatee dhihaate. Gaaffiileen saddettan kunniin odeeffannoo

argachuuf gahaadha. Sababin isaas, odeeffannoon hedduun kan argamuu danda'an karaa sakatta'insa kitaabaa waan ta'eef, bargaaftiin kun ammoo akka odeeffannoo dabalataatti waan fayyaduufidha. Bargaaftii barattoota kana akka meeshaa funaansa odeeffannoo tokkootti fayyadamuun kan barbaachiseef ammoo, kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12^{ffaa}f dhihaatee yeroo ammaa hojiirra oolaa jiru keessatti barattoonni fayyadamtoota waan ta'aniif qabiyyicha xiinxalaanii yaada isaanii walabummaan yeroo isaaniif kenname keessatti guutanii akka deebisaniif dhihaate. Haaluma kanaan, gaaffileen qophaa'an kun baay'atanii barattoota dhibba sadiifi jaatama (360) iddattoo ta'anii filatamaniif dhiyaatanii hundi isaanii iyyuu qoratichaaf deebi'anii dhimma itti ba'amanii jiru.

3.5.3. Afgaaffii barsiisotaa

Meeshaaleen odeeffannoon ittiin funaanamu kan biraa afgaaffii barsiisotaati. Sababin afgaaffiin barsiisota kanaaf dhihaate ammoo, yaada barsiisonni kennan ragaalee lamaan waliin walbira qabuun ragaa gabbataafi qabatamaa ta'e argachuufi. Kana malees, yaada qorataan KBfi QB irraa argate cimsuuf; akkasumas, kan qorataan kitaabilee kanneen keessaa sakatta'ee bira hinga'in hafe yoo jiraate dabaluuf gargaara jedhameeti. Afgaaffiin dhihaate kun gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 keessatti dhihaate adeemsa baruu barsiisuu galmaan gahuu keessatti maal akka fakkaatan yaada isaanii akka jechaan ibsaaniif karoofame. Baay'inni gaaffii dhihaatanii ja'a yommuu ta'an, isaanis gaaffiilee banaa ta'anii kan walqabataa deemanidha. Odeeffannoo gahaa argachuuf gaaffiilee kunniin gahaadha. Sababin isaa, gaaffiilee ja'an kunniin odeeffannoo bal'aa waan ofkeessaa qabaniifi. Odeeffannoo gahaa argachuuf qoratichi gaaffiilee banaa qofatti dhimmaa bahuun isaa ammoo, barsiisonni kunniin hanqina dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaatiin walqabatee kitaaba barnootaa kana keessa jiru osoo hindaangeeffamin hanqinaalee gaaffiilee ja'an isaaniyyuu akka ifatti baasaniif yaadameeti. Kana malees, hanqinaalee kanneen akkamitti akka furaa jiraniifi gara fuuladuraattis dhimmi dhihaannaa gilgaalota kanaa maal ta'uu akka qabu waan ibsaanifi.

3.6. Adeemsa ragaa walitti qabuu

Qorannoo kanaaf ragaan karaa sakatta'insa (xiinxala) kitaabaa, bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaa akka walitti qabame armaan olitti ibsamee jira. Adeemsi ragaan meeshaalee kanneeniin walitti qabame ammoo, jalqaba kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 haalli dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa maal akka fakkaatu gadi fageenyaan xiinxaluu ture. Ragaalee sakatta'insa kitaabaa irraa argates qoratichi gabatee qabxiilee sakatta'a madaalli gilgaalaatiif qopheesse keessatti guutuun galmeessee jira. Itti aansuun, bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaaf qophaaye barattootaafi barsiisota iddattoo ta'aniif dhihaatee ragaan sassaabamee jira.

3.7. Mala qaaccessa odeeffannoo

Ragaan sakatta'insa kitaabaafi afgaaffii barsiisotaa irraa argame mala akkamtaatiin, ragaan bargaaffii barattootaa irraa funaaname ammoo, mala ammamtaatiin qaaccessamee jira. Ragaa mala akkamtaa hordofuun funaaname mala qorannoo akkamtaatiin kan ibsame yoo ta'u, ragaan mala ammamtaatiin argame ammoo jalqaba irratti barattoonni gaaffii tokkoof deebii walfakkaataa kennan adda bahanii erga lakkaa'amanii booda dhibbeentaan gabatee keessa kaa'amanii ibsiifi hiikni gahaan itti kennamee jira.

Walumaagalatti, ragaan xiinxala dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa Afaan Oromoo sakatta'insa kitaabaa, bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaan argame erga haala oliin qindaa'eefi qaaccessamee hiikni itti kennamee booda guduunfaafi yaanni furmaataa akka dhihaatu ta'e.

Boqannaa Afur: Xiinxalaafi Ibsa Ragaalee

Boqonnaa kana keessatti xiinxalaafi ibsa ragaalee qorannichaatu taasifamee jira. Adeemsi xiinxalaafi ibsa ragaa kan gaggeeffame, ragaa sakatta'a kitaabaa irraa argame gabatee madallii kitaabaa keessaatti qindaa'ee xiinxaluun, akkasumas, ragaaleen bargaaffii barattootaa irraa argaman gosa gosaan erga lakkoofsaan kaa'amaanii booda dhibbeentaatti jijjiiramanii jiru. Kana malees, odeeffannoon afgaaffii barsiisotaa irraa argame of eeggannoodhaan ibsamee jira.

Malli ragaaleen ittiin qaaccessamanis ragaalee sakatta'a kitaabaafi afgaaffii barsiisotaa irraa argaman mala akkamtaan, ragaalee bargaaffii barattootaa irraa argaman ammoo, mala ammamtaan gargaaramuudhaan raawwatame. Ragaaleen hirmaattoota qorannoo karaa adda addaatiin funaanaman mala makootiin qaaccessamanii ibsamanii jiru.

4.1. Duubee ragaa kennitootaa

Odeeffannoon duubee barsiisota afgaaffii dhihaateef deebii kennan ilaalchisee, barsiisota sadii iddattoo ta'anii filataman keessaa lama dhalaa, tokko ammoo dhiira yoo ta'an; sadarkaa barnootaatiin sadan isaanii iyyuu digirii lammaffaa qabu. Kanaaf, barsiisonni kunniin sadanuu barnoota Afaan Oromoo barsiisuun muuxannoo yeroo dheeraa qabaachuu irraa kan ka'e afgaaffii dhihaate deebisuuf ga'umsa olaanaa kan qaban ta'uu isaaniiti.

Seenduubee barattoota iddatteeffanii ilaalchisees oddeeffannoo argachuuf bargaaffii barattootaaf dhiyaateen, jalqabarratti koorniyaa fi umurii isaanii akka guutan gaafatamanii turan. Gaafannoon kun kan barattootaaf dhihaates dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 11 fi 12 maal akka fakkaatu odeeffannoo kennuuf bilchina qaamaafi sammuu akka qaban hubannoo argachuuf yaadamee ture. Barattoonni umuriin isaanii kudha 18 gadi ta'e tarii waa madaalanii murtoo kennuu irratti yaada barattoota biroottiin harkifamanii dhugummaan ragaa barattoota irraa argamuu akka gaaffii keessa hinseenne yaadamee umuriin addaan baafamanii jiru. Bu'uuruma kanaan odeeffannoon argame gabatee armaan gadiin dhihaatee jira.

Gabatee (1) Odeeffannoo baay'ina barattootaa umuriidhaan

Seenduuba deebii kennitootaa		
Umurii	Baay'ina	%
18-20	293	81.4
21-23	62	17.2
24-26	5	1.4
27fi isaa ol	-	-
Waliigala	360	100

Akkuma gabatee (1) irraa hubachuun danda'amutti barattoota 360 iddattoo filataman keessaa 293 (%81.4) umurii waggaa 18-20 keessatti argamu. Ragaan kun akka mul'isutti irra caalaan umurii barattoota kutaa kudhaa lamaa kitaaba barataa Afaan Oromootiin baratan umuriin isaanii waggaa 18-20 gidduutti kan argamuu ta'uu isaati. Barattoonni 62 (%17.2) ammoo umuriin waggaa 21-23 gidduutti kan argaman yoo ta'u, barattoonni 5 (%1.4) umuriin isaanii waggaa 24-26 keessatti kan argaman ta'uu isaa ragaa argamerraa hubachuun danda'ameera.

Odeeffanno kanarraa hubachuun kan danda'amu, barattoonni kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo qorannoon kun irratti gaggeeffame barachaa jiran guutummaa guutuutti umurii waggaa 18fi isaa ol ta'uu isaaniiti. Kun ammoo, barattoota bilchina qabaniifi sadarkaa olaanaadhaaf qophaa'aa jiran ta'uu isaanii kan agarsiisudha. Bilchinni sammuu isaanii kun dhihaanna gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa Afaan oromoo ittiin baratan irratti odeeffannoo kennuuf ga'umsa kan qaban ta'uu isaaniiti.

4.2. Qaaccessa sakatta'a kitaabilee

Qoratichi qaaccessa sakatta'a kitaabaatiif Dabalee A irratti hundaa'uudhaan, gabatee (2)fi (3) gargaaramee jira. Gabateen (2) akka walii galaatti gosoota gaaffilee gilgaalota hiika jechootaa dhihaatan kan ilaallatu ta'ee, addumaan immoo gilgaalonni hiika faallaa jechootaa dhiyaatan maal akka fakkaatan, gilgaalonni ga'oon dhiyaachuufi dhiisuu isaaniifi walitti fufiinsi isaan boqonnaa boqonnaattiifi kutaa gara kutaatti qaban maal akka fakkaatu kan agarsiisudha. Gabateen (3) gilgaalonni hiika faallaa jechootaa

kitaabilee kana keessaatti dhihaatan hariiroo jechoonni faallaa walii ta'an qabaniin dhiyaachuufi dhiisuu isaanii kan agarsiisudha. Ragaa gabateerraa irratti hundaa'uudhaan yaaxinoota matadurichaan walqabatan walcina qabuun ibsi dabalataa gabatee jalatti kennamee jira. Kana malees, qaacceessi sakatta'aa kitaabaa gabatee hinbarbaachifne boqonnaafi gilgaala eeruudhaan kan raawwatameefi ibsi kan itti kennamedha.

4.2.1. Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa ga'aatti dhiyaachuufi dhabuu

Gabatee (2) Xiinxala gosoota gaaffilee hiika jechootaa KBAO kutaa 11fi 12

Kutaa 11

T/L	Gosoota gaaffii		Baay'ina gilgaala	%
1	Hiika barreessuu	Moggoo	5	12.8
		Faallaa	3	7.7
2	Bakka duwwaa guutuu		-	-
3	Filannoo		-	-
4	Firoomsuu	Moggoo	-	-
		Faallaa	-	-
5	Galumsa himaafi dubbisaa		13	33.3
6	Tilmaamuu		11	28.2
7	Kan biraa		7	18
	Waliigala		39	100

Kutaa 12

T/L	Gosoota gaaffii		Baay'ina gilgaala	%
1	Hiika barreessuu	moggoo	1	3.2
		Faallaa	1	3.2
2	Bakka duwwaa guutuu		-	-
3	Filannoo		-	-
4	Firoomsuu	Moggoo	7	22.6
		Faallaa	-	-
5	Galumsa himaafi dubbisaa		9	29
6	Tilmaamuu		10	32.3
7	Kan biraa		3	9.7
	Waliigala		31	100

Akka gabatee (2) keessatti ibsametti kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 11 keessatti gilgaalonni hiika jechootaa lakkoofsaan 39 ta'an guutummaa kitaabichaa keessatti dhiyaatanii jiru. Gilgaalota soddonii salgan dhiyaatan keessaa gosti gaaffii hiika moggoo barreessii 5 (% 12.8), hiika faallaa barreessii 3 (%7.7) yemmuu ta'an, galumsa himaafi dubbisaatiin 13 (%33.3), tilmaamuu 11 (%28.2), kan biroon 7 (%18) dha. Gosoonni gaaffii bakka duwwaa guutuu, filannoofi firoomsuun ammoo tasumaa gilgaalota hiika jechootaa keessatti hindhiyaanne.

Gabateedhuma kana keessatti akka mul'atutti kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 12 keessatti gilgaalonni hiika jechootaa lakkoofsaan 31 ta'an guutummaa kitaabichaa keessatti dhiyaatanii jiru. Gilgaalota soddonii tokko dhiyaatan keessaa gosti gaaffii hiika moggoo barreessii 1 (% 3.2), hiika faallaa barreessii 1 (% 3.2) yemmuu ta'an, galumsa himaafi dubbisaatiin 9 (%29), tilmaamuu 10 (% 32.3), kan biroon 3 (% 9.7) dha. Gosoonni gaaffii bakka duwwaa guutuu, filannoofi hiika faallaa firoomsuu ammoo tasumaa gilgaalota hiika jechootaa keessatti hindhiyaanne. Ibsi ragaa kanaan olii kun kan mul'su dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 11 fi 12 hanqina kan qabu ta'uu isaati.

Hanqinoonni mul'atanis, gilgaalota hiika jechootaa lakkoofsaan kan kutaa 11fi 12 walduraa duubaan soddonii sagal (39)fi soddonii tokko (31) ta'an guutamaa kitaaba Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti dhihaatan keessaa gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan gilgaalota afur qofa. Kun immoo, baay'ina gilgaalota hiika jechootaa jiran waliin wal bira qabamee yoo ilaalamu baayyee xiqqaadha. Kunis, kitaabota kanneen keessatti gilgaalota hiika faallaa jechootaatiif xiyyeeffannoon kan hin kennaminiif ta'uu agarsiisa. Baay'inni isaa hamma kana ta'uu qaba kan jedhu jiraachuu baatus, gilgaalota kana qofaan barattoota kana haalaan shaakalsiisuun nidanda'ama jechuun garuu wanta ta'u hinfakkaatu.

Kana malees, hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuf gilgaalonni dhiyaatan kun gosoota gaaffii adda addaatiin kan dhiyaatan miti. Fakkeenyaaf filannoon, walitti firoomsuun, bakka duwwaa guutuun dhiyeessanii shaakalsiisuun utuu danda'amu afuran isaanii iyyuu qajeelfama tokkoon, “ jechoota dhiyaataniif faallaa isaanii barreessi,” jedha. Barattoota fedhii adda addaa qabaniif haala tokko qofaan dhiyaachuun isaa kunis

barattoota hundaaf barnoota kennamu sana hubachuuf carraa walqixa kan kenne miti jechuudha.

Inni biraan, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan kun boqonnaa gara boqonnaattis ta'e kutaadhaa gara kutaatti deddeebi'anii dhihaachuutiin hanqina guddaa qaba. Deddeebii keessatti dabalaa deemuun qabiyyees ta'e ulfaatinni isaa kan mul'atu miti. Kutaatii kutaatti bal'inaanis ta'e ulfaatinaan dabalaa deemuun kan irra ture, kun garuu faallaa isaa bal'inaanis ta'e ulfaatinaan kan gadi bu'e ta'uun nimul'ata.

Akka qoratichi sakatta'a kitaabaarraa mirkaneeffatetti, kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti gilgaalonni hiika faallaa jechootaa bifa walitti fufinsaafi dagaagina qabuun akka dhihaatuuf xiyyeeffannoon irratti hinhojjetamne. Agarsiistuu kanaa kan ta'uu danda'u boqonnaawwan 17fi 18 kitaabilee barataa kutaa 11fi 12 walduraa duuban jiran keessatti gilgaalonni hiika faallaa jechootaa dhihaatan muraasadha. Baayyinni isaa hamma kana ta'uu qaba kan jedhu jiraachuu baatus, baay'ina gilgaalota dhiyaatanii kana irraa ka'uun, akkasumas, boqonnaawwan kitaabilee kanneenii hedduu keessatti hindhiyaatin hafuu gilgaalota hiika faallaa jechootaarraa ka'uun xiyyeeffannoon kan hin kennaminiif ta'uu hubachuun nama hindhibu. Fakkeenyaaf, KBAO kutaa 11 boqonnaalee kanneen akka 2, 5fi 13 akkasumas, KBAO kutaa 12 boqonnaa tokkoffaa keessatti gilgaalli tokko qofti dhiyaate. Kaan keessatti garuu, waa'een hiika faallaa gonkumaa hindhihaanne. Gilgaalonni kun walitti fufiinsaan kan dhiyaatan miti jechuudha.

Akka Brown (2000), ulaagaa madaallii kitaaba barnoota afaanii keessaa hiika jechootaa ilaalchisee ibsetti ammoo, kitaabni gaariin boqonnaalee itti aanan keessaatti gosa hiika jechaa boqonnaa duraanii keessatti baratan akka yaadatan taasisuu qaba. Yeroo isa darbe yaadachiisus barannoo ammaa keessatti salphaa irraa gara cimaatti dhiyeessuun barbaachisaadha jedha. Gilgaalonni kitaabilee olii keessatti dhiyaatan garuu, ulaagaa kana kan guutan miti.

Fakkeenyaaf, kan kutaa 12 boqonnaa tokko gilgaala 4.B jalatti gaaffilee dhiyaatan yoo ilaalle, ajajni isaa ' jechoota kanaan gadiitiif faallaa isaanii bareessi' jedhee 1, gale 2, dur 3, dheeraa 4, ijaare 5, ajjeese 6, irra 7, doomaa 8, haphii 9, fayyaa 10, balashee, jechoota jedhan tarreessee jira. Kana irraa kan hafe gilgaalli hiika faallaa jechootaa

barsiisuuf irra deddeebiin dhiyaate hinjiru. Walduraa duuba barbaachisaa ta'een salphaa irraa gara cimaatti wanti dhiyaate hinjiru jechuudha. Kana malees, kanneen dhiyaatan illee sadarkaa barattoota kanaatiif kan madaalan hinfakkaatan. Akka qoratichi hubatetti gilgaalli kun barattoota kutaa 12 baratan waan haaraa barsiisa ilaalcha jedhu hinqabu. Sababni isaas, faallaa isaanii barreessi jedhe malee, kallattii biraatiin akka barattoonni hiika faallaa kana xiinxalan kaa'ee waan agarsiise hinqabu. Kana jechuunis, faallaa sadarkaa, faallaa guutuufi faallaa waliin ilaalaman (faallaa galagalchoo) jechuun addaan baasee gosoota hiika faallaatiin addaan baasanii akka xiinxalan hin taasifne. Barattoonni sadarkaa kanaa ammoo kanneen barnoota sadarkaa Olaanaa seenuuf qophiirra jiraniidha. Kitaaba amma barachaa jiran kana keessatti hariiroon jechoonni faallaa qaban bal'inaan dhiyaateefii hiika faallaa jechootaa gosa adda addaa osoo shaakalanii sadarkaa itti aanutti illee haaraa itti hin ta'u.

4.2.2.Hariiroo jechoonni walmorkatoon qabaniin dhiyaachuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa

Gabatee (3) Hariiroo jechoonni walmorkatoon qabaniin dhiyaachuu ilaalchisee

Dhihaannaa gilgaalota hiika jechootaa keessatti murteessaa ta'uu isaa ogeeyyiin barumsa afaanii kan ibsan tokko jechoota hariiroo isaan jecha biroo waliin qabaniin dhiyeessuun barsiisuudha. Gabatee armaan gadii keessatti akaakuun hiika faallaa jechootaa garagaraa dhiyaatanii qaacceffamanii jiru. Qaaccessi gabatee kana keessatti taasifame gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaabilee kanneen keessatti dhihaatan hunda hariiroo isaan waliin qabaniin dhiyaachuu kan agarsiisu yoo ta'u, Kaayyoon isaas, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaabilee kana keessatti dhiyaatan hariiroo jechoonni walmorkatoon qabaniin dhiyaachuufi dhiisuu isaa addaan baasuudha.

Kutaa 11

Gosa hiika faallaa	Baay'ina gilgaalaa	%
Faallaa sadarkaa	-	-
Faallaa guutuu	-	-
Faallaa waliin ilaalaman (faallaa galagalchoo)	-	-
Kan biraa	3	100
Waliigala	3	100

Kutaa 12

Gosa hiika faallaa	Baay'ina gilgaalaa	%
Faallaa sadarkaa	-	-
Faallaa guutuu	-	-
Faallaa waliin ilaalaman (faallaa galagalchoo)	-	-
Kan biraa	1	100
Waliigala	1	100

Gabatee (3) irratti akkuma mul'atu kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11 keessatti gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan sadiitu jiru. Sadan isaanii iyyuu, jechoota kennamaniif faallaa isaanii barreessi jechuun gilgaalonni 3(%100) kan dhiyaatan yoo ta'u, gilgaalota kanneen keessatti gosti hiika faallaa adda ba'ee gaafatame kan hin jirre ta'uun ifatti mul'ata. Kan kutaa 12 keessatti ammoo, gilgaalli hiika faallaa jechaa shaakalsiisuuf dhiyaate tokko qofatu jira. Kunis haaluma walfakkaatuun duuchaadhumatti jechoota kennamaniif faallaa isaanii barreessi jechuun ala gosa hiika faallaa akkamii kennuu akka qaban addaan hinbaasu. Kana jechuunis, gilgaalonni kun hariiroo jechoonni faallaa walii ta'an qabaniin kan dhiyaatan miti. Kun immoo barattoonni kun hiika faallaa jechootaa irratti hubannoo bal'aa akka hin arganne taasisuun isaa kan wal nama gaafachiisu miti. Qoratichi kana yeroo jedhu, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kun bifa adda addaatiin kitaabicha keessatti kan hin dhiyaatin ta'uun isaa kun hariiroo jechoonni faallaa qabaniin akkaataa barattoonni hubachuu danda'aniin qajeelfamni kennamee, gosti hiika faallaa adda adddaa addaan ba'ee utuu dhiyaateefii hubannoo barattoota kanaa cimsuu keessatti qooda qabaachuu danda'a jedheeti. Qoratichi hariiroo hiika faallaa jechootaa jiran kana barattoota isaa daree keessatti barataniif dhyeessuudhaan akka qulqulleeffatetti, gilgaalonni dhiyaatan hariiroo jechoonni faallaa qabaniin utuu dhiyaateefii barattoonni hariiroo jechoonni faallaa walii ta'an qaban kana irratti yaada bal'aa kaasanii akka mari'atan isaan taasisa. Yaada waljijjiiranii mari'achuun isaanii ammoo walii isaanii irraa beekumsa haaraa waljijjiiranii akka babal'ifatan isaan gargaara.

Cunningworth (1984) akka kaa'utti, dhihannaan barnoota hiika jechootaa tarreeffama jechootaatiin qofa taanaan hiika jechaa barsiisuun rakkisaadha. Barattoonni jecha kophaa

dhaabbatu tokkoof hiika akkamii akka kennan wallaalu. Hariiroo jechoonni waliin qabaniin akka hiika jechaa kennan yoo gaafataman garuu haala gaafatamaniin xiinxaluu dand'u. Dhihaannaan barnoota hiika jechootaa hariiroo jechoonni jechoota biroo wajjin qaban giddu galeessa godhachuu akka qabu ogeeyyiin barnootaa kanneen biroos nigorsu. Akka qoratichi sakatta'a kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo kutaa 11 fi 12 irraa hubatetti, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan hariiroo jechoonni faallaa waliin qabaniif gonkumaa xiyyeeffannaa kan hin kennine ta'uudha.

Patel (2008), kitaabni gaariin barnoonni kitaabicha keessatti dhiyaatu barattoota beekumsa haaraa kan gonfachiisu ta'uu qaba, jechuun ibsee jira. Barattoonni kun ogummaa hiika jechootaa karaa adda addaa akka gabbifataniif, jechoonni hariiroo walii wajjin qabaniin akaakuu akaakuun qoodamanii yoo dhiyaannaaniif jechootuma duraan hiika isaanii beekna jedhan irraa waan haaraa barachuu danda'u.

Alamuu (1994), (Gaims and Redman 1986) wabeeffachuudhaan akka ibsetti , ogeeyyiin afaanii barnoota hiika jechootaa callisanii tarreessuudhaan hiika isaanii barsiisuurra, hariiroo jechoonni walii wajjin qabaniin dhiyeessuun barsiisuun bu'aa akka qabu hubachiisee jira. Sababni isaas, hiikni tokkoon tokkoo jechaa walitti dhufeenya jecha biroo waliin qabuun hubatama.

Akkuma armaan olitti tuqame jecha tokkoof qophaa isaatti hiika laachuufiin ulfaataadha. Hiikni jechichaa inni sirriin kamiin akka ta'e adda baafachuun nama rakkisa. Kana jechuun, hiikni jecha tokkoo jecha biraa keessa dhokatee jira jechuudha. Fakkeenyaaf, waa'ee jecha 'dhirsa' jedhuu kaasuun karaa biraa waa'ee jecha 'niitii' jedhuutu isa waliin ka'ee jira jechuudha. Sababni isaas, jechoonni kun kan waliin jiraataniidha.

Atkinsfi kanneen biroo (1996), Channel (1981), Cunningsworth (1984), Schmitt (2000) dhihaannaa hiika jechootaa keessatti hariiroo jechoonni waliin qaban irratti xiyyeeffachuun barbaachisaa ta'uu isaa ibsanii jiru. Ibsa isaanii keessatti kitaabni barnoota afaanii gaariin hiika jechootaa barsiisuuf hariiroo jechoonni jechoota biroo waliin qaban gilgaala keessatti dhiyeessuu qaba. Sababni isaas, jechi kophaa isaa dhaabbatu tokko hiika akkamii akka qabu tilmaamuun rakkisaadha.

Schmitt (2000), hiikni wantoota lama akka of keessaa qabu yeroo ibsu; hariiroo jechoota gidduu jiruuf jechaafi bakka bu'amaa akka ta'an kaa'ee, dhugummaa hiika jechoota hedduu afaan guunnee dubbachuu kan dandeenyu garuu, jechaafi bakka bu'amaa giddu-galeessa godhannee osoo hintaane; hariiroo jechoonni walii isaanii gidduutti qaban irratti hundoofnee ta'uu qaba jedha. Kan jechuun, hariiroon jechaafi bakka bu'amaa gidduu jiru hiika irratti dhiibbaa hinqabu; hariiroon jechoota gidduu jiru garuu hiika irratti dhiibbaa hundee qabu geessisuu danda'a.

Xiinxala armaan oliifi yaada ogeeyyii kana walcina qabanii ilaaluun kan hubatamu; kitaabilee barattoota barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti hariiroo jechoota faallaatiif xiyyeeffannaan kan hinkennamne ta'uu isaati. Qoratichi hanqina kana akka hubatetti gigaalonni hiika faallaa jechoota shaakalsiisuuf kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti dhiyaatan barattoonni kallattii adda addaatiin ilaalanii gosoota hiika faallaa adda addaa akka shaakalan karaa hin agarsiifne.

4.3. Qaaccessa bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaa

Kutaan kun bakka ragaan bargaaffii barattoota irraa argame itti xiinxalame dha. Ragaan bargaaffii barattoota irraa argamees gabateewwaan 4-10 jiran keessatti kan qaaceffame yemmuu ta'u, ragaa sakatta'a kitaabaafi afgaaffii barsiisotaa irraa argame waliin walcina qabamee ibsiifi hiikni itti kenamee jira.

4.3.1. Hawwataa ta'uu gilgaalota hiika faallaa jechoota

Bargaaffiin gaaffii 1^{ffaa} irratti barattootaaf dhihaate, barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 11fi 12 keessatti gilgaalonni hiika faallaa jechoota shaakalsiisuuf dhiyaatan hawwataa ta'uufi dhiisuu isaanii adda baasuuf gaafatamee ture. Gaaffii 2^{ffaa} ammoo sababoota hawwataa ta'uufi ta'u dhabuu gilgaalota hiika faallaa jechoota kan addaan baasuuf dhihaatedha. Bu'uuruma kanaan, ragaan haalli dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechoota kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 hawwataa ta'uufi ta'uu dhabuu isaanii ilaalchisee deebii barattoonni kennan gabatee armaan gadii keessatti dhihaatee jira.

Gabatee (4) Hawwataa ta'uufi dhiisuu dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa

Haalli gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa kutaa 11fi 12 itti dhihaate hawwataadhaa?	Deebii kennitoota	
	Baay'ina	%
Eeyyee	97	26.9
Lakkii	263	73.1
Waliigala	360	100

Akka gabatee (4) irraa hubatamutti, deebii kennitoota 360 keessaa 97 (%26.9) haalli gilgaalonni hiika faallaa jechootaa itti dhihaate hawwataadha. Deebii kennitonni 263(%73.1) garuu, haalli gilgaalonni hiika faallaa jechootaa itti dhihaate hawwataa akka hintaane ragaan niagarsiisa.

Akka Nunan (1989) ibsutti, gilgaalli karaa barattoonni ciicata argatan shaakaluun haala qabatamaa dareen alattis gargaaramuu danda'an kantaasisudha. Kanaaf, barumsa haala qabatamaa walii galtee dhugaan walqabsiisuun barbaachisaa akka ta'e ibsee jira. Haata'umalee, ragaan bargaaftii barattootaa irraa argame kun irra caalaan isaa gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa keessatti dhiyaatan haalli itti dhiyaate hawwataa akka hintaane kan mul'isuudha. Hawwataa miti yaanni jedhu kunis kan ilaalame ija hawwachuu osoo hintaane, gilgaalota hiika faallaa jechootaa yaada barattootaa ofitti harkisuu danda'u dhiyeessuu kan ilaallatudha. Kana gochuuf immoo, gilgaalonni kun yeroo qophaa'anitti xiyyeeffannoon hojachuun barbaachisaa ta'a.

Richards and Renandya (2002), Patel, Jain (2008) kitaabni gaariin barnoonni duraa duubaan qindaa'ee bifa hawwataadhaan kan ittiin dhihaatedha jechuun ibsanii jiru. Argannoon ragaa kanarraa mul'ate garuu haalli gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa keessatti itti dhihaate hawwatamummaa kan hinqabne ta'uu isaati. Sababni gilgaalonni hiika faallaa jechootaa hawwataa ta'u dhabeef ammoo ragaa bargaaftii barattootaa irraa argamerraa gabatee itti aanu keessatti dhihaatee jira.

Gabatee (5), Sababa dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa hawwataa hintaaneef

Sababa gilgaalonni hiika faallaa jechootaa hawwataa hintaaneef maali?	Deebii kennitoota	
	Baay'ina	%
A) Haala ifaadhaan dhiyaachu dhabuu gilgaalotaa	35	9.7
B) Sadarkaa barattootaatiin gadi ta'uu gilgaalaa	106	29.4
C) Sadarkaa barattootaatiin ol ta'uu gilgaalotaa	-	-
D) Hariiroo jechoonni faallaa qabaniin dhiyaachuu dhabuu gilgaalotaa	115	31.9
E) Akaakuu gaaffiiwwan adda addaa dhabuu gilgaalotaa	104	29
Waliigala	360	100

Akka ragaa gabatee (5) keessaatti mul'atutti, deebii kennitoonni 35 (%9.7) sababni dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa hawwataa hintaaneef, haala ifaadhaan dhiyaachuu dhabuu gilgaalotaa akka ta'e kan mul'isudha. Deebi kennitoonni 106 (% 29.4) ammoo, sababa gilgaalonni hiika faallaa jechootaa hawwataa ta'uu dhabeef yemmuu ibsan sadarkaa barattootaatiin gadi ta'uu gilgaalotaa akka ta'e ragaa argameerra hubachuun nidanda'ama. Deebii kennitoonni 115 (% 31.9) ammoo, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa dhiyaatan, hariiroo jechoonni faallaa qabaniin dhiyaachuu dhabuu gilgaalotaatiin akka hawwatoo hintaane kan mul'isu yoota'u, deebi kennitoonni 104 (% 29) ammoo akaakuu gaaffiiwwan adda addaa dhabuu gilgaalotaa irraa kan ka'e hawwatoo kan hintaane ta'uu mul'isa.

Dhimma hariiroo jechoonni faallaa waliin qabanii kana barattoonni akkamitti hubatan gaaffiin jedhu ka'u mala. Qoratichi osoo gaafannoo kana hindhiheessiniif mata duree hariiroo jechoonni faallaa walii ta'an qaban jedhurratti barattoota isaaf hubannoo laatee jira. Kanaafuu, yeroo gaafannoon kun dhihaatuuf wanti barattootaatti haaraa ta'e hinturre.

Akkuma gabatee (5) keessatti mul'atu, hawwatummaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa ilaalchisee kallattii adda addaa shaniin akka ilaalan barattootaaf bargaaffiin dhihaateefii jira. Kallattiiwwan shanan diyaataniif kanneen keessaa: haala ifaadhaan dhihaachuu dhabuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa, sadarkaa barattootaatiin gadi ta'uu gilgaalotaa, hariiroo jechoonni faallaa qabaniin dhiyaachuu dhabuu gilgaalotaafi akaakuu gaaffiiwwan adda addaa dhabuun gilgaalota dhiyaatanii hawwatamummaa kan dhabsiise

ta'uu ragaan deebii barattootaarraa argame nimul'isa. Kana jechuun, barattoonni hirmaannaa ho'aa akka isaan barnoota hiika faallaa jechootaa irratti hin taasisne dhiibbaa isaan irratti geessisee jira. Hawwataadha yookiin hawwataa miti, yaanni jedhuu kan ilaalame ilaalcha ija hawwachuu gama jedhuun osoo hintaane, gilgaalota hiika faallaa jechootaa yaada barattootaa ofitti harkisuu danda'u dhiyeessuu kan ilaallatudha.

Ragaan deebii barattootaa gabatee (5) irraa kun dhugummaa ragaa xiinxala kitaabaa gabatee (2fi 3) keessaa kan mirkaneesseedha. Sababni isaa, ibsi gabatichaa gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaabilee kanneen keessaa hanqina qabaachuu kan mul'ise ture. Keessumaa, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan muraasa ta'uu, unkaalee gaaffii adda addaatiin diyeessuu dhabuufi hariiroo jechoonni faallaa qabaniin dhiyaachuu dhabuu kitaabilee kanneenii ragaan gabateewwan kanaa ni mul'isa.

Haaluma walfakkaatuun barsiisonni Afaan Oromoo sadan hawwataa ta'uufi dhiisuu dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa ilaalchisee afgaaffii dhihaateefiin gilgaalonni hiika faallaa jechootaa dhiyaatan haala dandeettii barattootaa cimsuun akka hindhiyeessineefi kunis, gilgaalichi hawwataa akka hintaane gochuu isaa raga argamerraa hubatamee jira.

Barsiisaan Afaan Oromoo barsiisuun muuxannoo yeroo dheeraa qabu akka ibseetti; akaakuu gaaffiiwwan adda addaa tasumaa dagachuun akaakuu gaaffii tokko qofa irratti xiyyeeffatamuun isaa hawwattummaa dhabuu kitaabichaaf sababa guddaa ta'ee jira. Kanamalees, hariiroo jechoonni faalla qabaniin dhiyaachuu dhabuuniifi kanneen jiran iyyuu bal'inaan dhihaachuu osoo qabanii dhihaachuu dhabuu gilgaalotaa akka ta'e ibsee jira. Akkasumas, gilgaalonni dhiyaatan sadarkaa barattoota kanaatiif kan hin madaalle ta'uun rakkoo biraa ta'uu ibsee jira.

Barsiistuun afgaaffiin taasifameef tokko immoo dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa hawwatamaa ta'uu kan dhabsiisan keessaa inni tokko gilgaalicha keessatti gosoonni hiika jechootaa adda addaa akkaataa walmadaaloo ta'aniin dhiyaachuu dhabuu isaanii eeruudhaan ibsitee jirti. Kanas yeroo fakkeenyaan ibsitu, gilgaalonni hiika jechootaa kitaabilee kanneen keessatti dhihaatan baay'een isaanii hiika masoo (synonym) irratti kan xiyyeeffataniifi gosoonni hiika jechootaa biroon ammoo kan

dagatamanii jiran ta'uu ibsitee, haaluma walfakkaatuun hiika faallaa jechootaatiifis xiyyeeffannoon kan hin kennamin ta'uu mul'isteetti.

Barsiistuun afgaaffiin taasifameef isheen biraanis haaluma walfakkaatuun, gilgaalonni hiika faallaa jechoota shaakalsiisuuf kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11 fi 12 keessatti dhiyaatan hawwato akka hin taane ibsitee jirti. Sabababoonni hawwato ta'uu dhabuu gilgaalota kanaas, gilgaalonni dhiyaatan baayyee muraasa ta'uuniifi gosoota gaaffii adda addaatiin dhiyaachuu dhabuu isaanii ta'uu ibsiteetti. Kana malees, gilgaalonni dhiyaatan sadarkaa barattoota kanaatiif kan hinmadaalle ta'uu eertee jirti.

Ragaan sakatta'a kitaabaa irra argames boqonnaalee kitaabichaa keessaa boqonnaalee hedduu keessatti gilgaalonni hiika faallaa akaakuu addaddaa dhiheessuuf xiyyeeffannaan akka hinkennamneefi haala walitti fufiinsa qabuun kan hindhiyaatin akka ta'e kan mul'isudha. Akka qoratichi sakatta'a kitaabaa irraa hubatetti gilgaalonni diyaatanis unka gaaffii tokkoo qofaan dhiyaachuun yookaan, unka adda addaatiin dhiyaachuu dhabuun dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaabilee kanneen keessaa kan qindaa'e miti. Kana malees, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan hariiroo jechoonni walmorkatoon qabaniin ifaatti kan dhiyeesse miti. Kun ammoo, akka barattoonni hiika faallaa jechootaa irratti hubannoo bal'aa hin arganne isaan taasissee jira.

Kanarraa hubachuun kan danda'amu gilgaalonni hiika faallaa jechootaa hawwataa kan hintaaneef gilgaalonni dhiyaatan haala dhiyaachuu qabaniin fakkeenyaaf unkaalee gaaffii adda addaatiin waan hindhiheessineef akka ta'edha. Brown (2000) kitaabni gaariin gilgaalota gosa garagaraa kan bifa to'atamaaa akkasumas, bifa to'atamaa hintaaneen qophaa'an dhiheessuufi barattoonni dammaqinaan akka irratti hirmaatan taasisudha; jedha.

Qoratichi gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa kana keessatti bifa kamiin osoo dhihaatanii hawwataafi barattootaa kan hirmaachisan akka ta'an fakkeenya muraasa 2.1.5.3. jalatti kennuun agarsiisee jira. Bifa fakkeenya kenneetiin qofa dhihaachuu qabu, ilaalcha jedhuun osoo hintaane, ciicata dabalataa akka ta'uu danda'an garuu itti amana.

Walumaagalaatti, ragaan qaacceessa kitaabaa akkasumas, bargaaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaa irraa argame dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba

barataa Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 hawwataa akka hintaanee kan agarsiisuudha. Hanqinoonni dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa keessatti mul'atan kunis, dhimma hojii dabalataa gaafatudha.

4.3.2. Ga'umsaan dhiyaachuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa ilaalchisee

Haalli gilgaalonni hiika faallaa jechootaa KBAO kutaa kudha tokkoofi kudha lamaa ga'oo ta'uufi dhiisuu isaa adda baasuuf gaaffii 3ffaa irratti bargaaftiin barattootaaf dhiyaatee ture. Ragaan barattoota irraa argames gabatee armaan gadii keessatti dhiyaateera.

Gaaffiidhuma kanaan kan walqabatu ammoo, gaaffii afuraaffaa irratti sababoota gilgaalonni hiika faallaa jechootaa ga'umsaan hindhiyaanne jechisiisan adda baafachuuf, filannoowwan afur dhiyaatanii turan. Filannoowwan kunniinis: fakkeenya ga'aa kennuu dhabuu, gaaffiillee muraasa dhiyeessuu, gosoota gaaffiillee muraasa dhiyeessuufi beekumsa haaraa dhiyeessuu dhabuu kan jedhan turan. Deebiiwwan gaaffiillee kanaas gabatee (7) keessatti xiinxalamee jira.

Gabatee (6), Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa ga'aan dhiyaachuufi dhabuu ilaalchisee

Kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12keessatti gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan ga'aadhaa?	Deebi kennitoota	
	Baay'ina	%
a) Eeyyee	49	13.6
b) Lakkii	311	86.4
Waliigala	360	100

Akkuma gabatee (6) irraa hubatamu, deebii kennitota 360 keessaa 49 (%13.6) gilgaalonni hiika faallaa jechootaa barsiisuuf KBAO kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa} keessatti dhihaatan haala ga'aa ta'een kan dhiyaatan ta'uu ibsanii jiru. Deebii kennitoonni 311 (%86.4) ammoo, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalchiisuuf dhihaatan haala ga'aa ta'aniin kan hindhiyaatin ta'uu ibsanii jiru.

Akka ragaa gabatee (6) keessatti dhihaatterra hubatamutti haalli dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan hanqina kan qabu ta'uu isaati. Kunis garaagarummaa dhibbeentaa guddaatiin gilgaalonni ga'oon akka hindhiyaatin kan mul'atuudha. Haaluma walfakkaatuun ragaan qaaccessa kitaabaa iraa argames kutaawwan lamaan keessatti gilgaalonni muraasni (afur) qofti dhiyaachuuniifi isaaan iyyuu akaakuu gaaffii adda addaatiin dhiyaachuu dhabuun gilgaalonni dhiyaatan ga'oo akka hin taane kan agarsiisudha.

Haaluma walfakkaatuun barsiisan Afaan Oromoo barsiisuudhaan muuxannoo yeroo dheeraa qabu dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa ilaalchisee yaada kenne keessatti; akkaataa ga'aa ta'een akka hindhihaanne ibsee jira. Yaada inni kenne keessattis gilgaalonni dhiyaatan xiyyeeffannan kan itti hinkennamneefi gilgaalonni muraasni ajajoota tokko qofaan kan dhiyaatan ta'uu ibsee, kun immoo gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan ga'oo akka hin taane kan agarsiisu ta'uu ibsee jira.

Barattoonni haala ga'aa ta'een hindhiyaanne jedhan ammoo sababa isaa gabatee armaan gadii keessatti hanqina gilgaalonni hiika faallaa jechootaa qaban agarsiisanii jiru.

Gabatee (7), Sababoota haala ga'aan dhiyaachuu dhabuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa

Sababni haala ga'aan dhiyaachuu dhabuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa kanneen armaan gadii keessaa isa kami jetta?	Deebii kennitootaa	
	Baay'ina	%
a) Fakkeenya ga'aa kennuu dhabuu	17	4.7
b) Gaaffilee muraasa shiyeessuu	168	46.7
c) Gosoota gaaffilee muraasa dhiyeessuu	175	48.6
Waliigala	360	100

Gabatee (7) kana irraa hubachuun akkuma danda'amu, deebii kennitoonni 17 (%4.7) sababni isaan kaa'an fakkeenya ga'aa kennuu dhabuu kan jedhu ture. Deebii

kennitoonni 168 (%46.7) baay'inni gaaffii muraasni dhiyaachuun sababa kan jedhan yoo ta'u, deebii laattoonni 175 (%48.6) ammoo gosoota gaaffilee muraasa qofa dhiyeessuun gilgaalotaa haala ga'aadhaan qophaa'uu dhabuu gilgaalota hiika faallaa jechootaatiif sababa akka ta'e ibsanii jiru.

Ibsa armaan olii kana irraa akka hubatamu gaaffilee muraasa qofa dhiyeessuunniifi gosoota gaaffilee adda addaa dhiyeessuu dhabuun isaa sababa ga'umsaan qondaa'uu dhabuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa akka ta'edha. Gosoota gaaffilee adda addaa kan jedhu kun, filannoo, bakka duwwaa guutuu, hiika barreessuu, dhugaa yookaan soba, walitti firoomsuu jechuun deebisuun kan walqabateedha.

Haaluma wafakkaatuun, barsiisota afgaaffiin taasifameef keessaa barsiistuun Afaan Oromoo barsiisuudhaan muuxannoo yeroo dheeraa qabdu dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa ilaalchistee yaada kenniteen; gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 haala ga'aa ta'een akka hindhiyaatin ibsitee jirti. Yaada isheen kennite keessattis gilgaalonni dhiyaatan xiyyeeffannan kan itti hinkennamneefi gilgaalonni dhiyaatan muraasa ta'uu eertee, kanneen dhiyaatan iyyuu beekumsa haaraa barattoota sadarkaa kanaatiif madaalu kan hinqabne ta'uu ibsiteetti. Kanamalees, gilgaalonni dhiyaatan gosoota gaaffilee adda addaatiin dhiyaachuu dhabuunis hanqina biraa ta'uu ibsiteetti.

Barsiistuun afgaaffiin taasifameef isheen biraanais haaluma wafakkaatuun, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti dhiyaatan ga'aa akka hintaane ibsitee jirti. Sababoota ga'aa ta'uu dhabuu gilgaalota kanaas gabaabaatti yoo ibsitu: gaaffileen dhiyaatan muraasa ta'uu, gosoota gaaffilee adda addaatiin dhiyaachuu dhabuufi kanneen dhiyaatan illee sadarkaa barattoota kanaatiif kan hinmadaalle (sadarkaa isaaniitii gadi) ta'uu ibsitee jirti.

Akkuma gabatee (2) keessatti sakatta'a kitaabaatiin ilaalame, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti dhiyaatan muraasa ta'uuniifi kanneen dhiyaatan iyyuu gosoota gaaffii adda addaa jiran keessaa,” hiika faallaa barreessuu” kan jedhu qofaan yookaanis, unkaalee gaaffii adda addaatiin kan hin dhiyaatin akka ta'e mirkanaa'ee jira. Kanaafuu, ragaan deebii

barattootaa gabatee (7) irraa argame kun dhugummaa ragaa sakatta'a kitaabaatiin argame kana kan mirkaneessedha. Kanarraa kan hubatamu dhiyaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaabilee kanneen keessatti dhiyaata dhugumatti hanqina kan qabu ta'uu isaati.

Walumaagalatti, ragaa qaaccessa kitaabaa, bargaaffii barattootaafi afgaaffii barsiisotaa irraa argame kana irraa hubachuun akka danda'amutti dhiyaannaan gilgaalota hiika faallaa jechiitaa KBAO kutaa 11fi 12 keessaa hanqina kan qabu ta'uudha. Ga'umsaan dhiyaachuu dhabuu gilgaalota hiika faallaa jechootaatiif akkuma armaaan olitti dhiyaate, gaaffileen dhiyaatan muraasa ta'uuniifi gosa gaaffii tokkoon qofa dhiyaachuun isaa akka hanqinaatti ilaalamee jira. Unkaalee gaaffii adda addaatiin, fakkeenyaaf, bakka duwaa guutuu, filannoo, walitti firoomsuu, dhugaa yookaan sobafi kan kana fakkaataniin barattoonni akka deebisan kan taasisu guutummaa kitaabilee kanneenii keessatti hindhiyaanne. Hiika faallaa isaanii barreessi kan jedhu iyyuu guutummaa kitaalilee kanneenii keessatti gilgaalota afur qofatu dhiyaatee jira. Kunis, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan ga'aa akka hintaane kan agarsiisaniidha.

4.3.3. Hiika jechootaa birootiin walmadaaloo ta'uu gilgaalota hiika faallaa jechootaa

Dhiyaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa gosoota hiika jechootaa kanneen birootiin walmadaaloo ta'uufi dhiisuu adda baafachuuf bargaaffiin barattootaaf gaaffii 5ffaa irratti dhiyaatee jira. Walmadaaloo ta'uu gilgaalota hiika jechootatiin walqabatee safartuun lakkoofsaan hanga kana ta'uu qaba jedhu jiraachuu baatus, hammam walirraa fageenyi akka jiru hubachuun akkaataa danda'amuun kan xiinxalameedha. Hiika jechootaa kanneen birootii oliifi gadi ta'uu isaa adda baafachuufis gaaffiin isa kanaan walitti hidhata qabu gaaffii 6ffaa irratti dhiyaateefii jira. Deebiin barattootaa kunis, gabatee 8fi 9 jalatti walduraa duubaan dhiyaatee jira.

Gabatee (8), hiika jechootaa birootiin walmadaaloo ta'uu gilgaalota hiika faallaa jechootaa

Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan hiika jechootaa kanneen biroo shaakalsiisuuf kan dhiyaatan waliin walmadaalaa?	Deebii kennitoota	
	Baay'ina	%
Eeyyee	13	3.6
Lakkii	347	96.4
Waliigala	360	100

Gabatee (8) keessatti akkuma mul'atu, deebii kennitoonni 13 (%3.6) gosoonni hiika jechootaa gilgaalota kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatanii gilgaalota hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kan dhiyaatan waliin walmadaaloodha kan jedhan yoota'u, deebii kennitoonni 347(96.4) ammoo, walmadaaloo akka hinta'in ibsanii jiru. Xiinxala ragaa armaan olitti dhiyaate kana irraa kan hubatamu gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan lakkoofsaan gilgaalota hiika jechoota biroo shaakalsiisuuf kan dhiyaatan waliin walmadaaloo kan hintaane ta'uu isaati. Kun immoo barattoonni akaakuu tokko baayyee hubatanii akaakuu hiikaa kan biroo ammoo sirriitti akka hin hubanne taasisuun isaa kan wal nama gaafachiisu miti.

Ragaan deebii barattootaa gabtee (8) irraa kun dhugummaa ragaa xiinxala kitaabaa gabatee (2) keessaa kan mirkaneesseedha. Sababni isaa, ibsi gabatichaa kan mul'ise gilgaalonni hiika faallaa jechootaa gosoota hiika jechootaa kanneen birootiin haala madaalawaa ta'een kan hindhiyaatin ta'uu kan mul'ise ture. Keessumaa, hiika faallaa jechootaatiif xiyyeeffannaan kan hin kennamin ta'uu ragaan gabatee kanarraa ni mul'isa.

Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa gilgaalota hiika jechootaa biroo shaakalsiisuuf dhiyaataniin gadiifi ol ta'uu isaaf immoo haala itti aanuun gabatee armaan gadii keessatti dhiyaatee jira.

Gabatee (9), gilgaalonni hiika faallaa jechoota dhiyaatan kanneen birootii gadiifi ol ta'uu

Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan, hiika jechootaa kanneen biroo shaakalsiisuuf kan dhiyaataniin gadi moo oli?	Deebii kennitoota	
	Baay'ina	%
Gadi	344	95.6
Oli	16	4.4
Waliigala	360	100

Gabatee (9) keessatti akkuma mul'atu, deebii kennitoonni 16 (%4.4) gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan hiika jechootaa kanneen biroo shaakalsiisuuf kan dhiyaatanii oli kan jedhan yoota'u, deebii kennitoonni 344(%95.6) ammoo, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti dhiyaatan gilgaalota hiika jechootaa biroo shaakalsiisuuf kan dhiyaatanii gadi akka ta'e ibsanii jiru. Xiinxala ragaa armaan olitti dhiyaate kana irraa kan hubatamu gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan lakkoofsaan gilgaalota hiika jechoota biroo shaakalsiisuuf kan dhiyaatanii gadi ta'uu isaa ifatti mul'isa. Kun immoo, barattoonni akaakuu hiika jechootaa tokko baayyee hubatanii akaakuu hiika faallaa jechootaa ammoo kan sirriitti barachaa hinjirre ta'uu agarsiisa.

Ragaan deebii barattootaa gabtee (9) irraa kun dhugummaa ragaa xiinxala kitaabaa gabatee (2) keessaa kan mirkaneesseedha. Sababni isaa, ibsi gabatichaa kan mul'ise gilgaalonni hiika faallaa jechootaa gosoota hiika jechootaa kanneen birootiin haala madaalawaa ta'een kan hindhiyaatin ta'uu, kana jechuunis, hiika jechootaa biroo shaakalsiisuuf kan dhiyaatanii gadi ta'uu kan mul'ise ture. Kun immoo, hiika faallaa jechootaatiif xiyyeeffannaan kan hin kennamin ta'uu mul'isa.

Brown (2000), Robinett (1978), wabeeffachuudhaan, kitaaba barnoota afaanii keessatti gilgaalonni dhiyaatan lakkoofsi isaanii hanga kana jechuudhaan kaa'uudhaa baatuyyuu, hangi isaanii kan walgiteefi gilgaala gosa gara garaa kan dhiyeessu ta'uu akka qabu ibsee

jira. Kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 keessatti garuu, baay’inni gosoota gilgaalotaa hiika jechootaa dhiyaataniis ta’e, hariiroo dhiheenyaatiin kan walbuuse akka ta’e ragaan bargaaaffii barattootaa, afgaaffii barsiisotaafi xiinxala kitaabaa irraa argame nimul’isa.

4.4.4. Hanqina qabaachuufi dhiisuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa

Gabatee (10) Hanqina qabaachuu dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa KBAO

kutaa 11fi 12

Dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessaa hanqina qaba jettaa?	Deebii kennitoota	
	Baay’ina	%
Eeyyee	345	95.8
Lakkii	15	4.2
Waliigala	360	100

Yaada gbatee (10) keessatti dhiyaate kana irraa akka hubatamutti, dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa KBAO kutaa 11fi 12 ilaalchisee deebii kennitoota 360 keessaa 345 (%95.8) haalli dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa hanqina qabaachuu isaa yoo ibsan, deebii kennittoonni 15 (% 4.2) ammoo, dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaabilee kanneen keessaa hanqina kan hin qabne ta’uu ragaan argame ni mul’isa. Ragaa deebii barattoota kanaa irraa kan hubatamu dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa hanqina kan qabu ta’uu isaati. Hanqina jedhanii kan isaan kaa’anis bargaaaffii gaaffii 8ffaa irratti isaaniif dhiyaate jalatti dhiyaatee jira.

Ragaan deebii barattootaa gabatee (10) irraa kun dhugummaa ragaa xiinxala kitaabaa gabatee (2fi 3) keessaa kan mirkaneesseedha. Sababni isaa, ibsi gabatichaa gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaabilee kanneen keessaa hanqina qabaachuu kan mul’ise ture. Keessumaa, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan muraasa ta’uu,

walitti fufiinsa dhabuufi hariiroo jechoonni faallaa qabaniin dhiyaachuu dhabuu kitaabilee kanneenii ragaan gabateewwan kanaa ni mul'isa.

Bargaaffii barattootaa gaaffii 8^{ffaa} irratti ammoo, madda rakkooti kan jedhan akka tarreessaniif gaaffii dhihaate ilaalchisee deebii kennittoonni hedduun isaanii akka ibsanitti, walmadaalaa ta'u dhabuu gilgaalota hiika jechootaa dhihaatee, qophii gilgaalota hiika faallaa jechootaatiif xiyyeeffannoo kennuu dhabuu, qabsiisa ga'aa dhabuu, hariiroo jechoonni faallaa qabaniin dhiyaachuu dhabuufi kkf. tarreessuun ibsanii jiru.

Haaluma walfakkaatuun, barsiisonni afgaaffiin dhihaatef hunduu, dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa ga'aa akka hin taane ibsuun; kanneen dhihaatanis bifa ulaagaa guutaniin kan hindhiyaanne ta'u addeessanii jiru. Kunis, qabiyyichi haajiraatu malee hariiroo isaan waliin qabaniin kan hindhiyaatin ta'uu isaa ibsa gubbatti kennamerra hubachuun danda'ameera. Kanamalees, hawwataa godhanii dhiyeessuu dhabuu, ibsa ga'aa waliin dhiyeessuu dhabuu, qabiyyee muraasa qofa irratti xiyyeeffachuun hanqina ta'uufi kkf. irratti akka xiyyeeffannoo argachuu qabu dabaluun ibsanii jiru. Kanaaf, yaanni lamaan isaanii irraa iyyuu argame kan waltumsu ta'uu isaati. Kunis, dhimmichi amma illee xiyyeeffannoon itti kennamee qophaa'uu akka qabu kallattii kan namatti agarsiisu ta'uu isaa salphumatti hubachuun nidanda'ama.

Ragaan xiinxala kitaabaa gabatee (2fi 3) keessaatti taasifamerraa argames dhugummaa deebii argamee kana kan mirkaneesseedha. Sababni isaa, ibsi gabatichaa gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaabilee kanneen keessaa hanqina qabaachuu kan mul'ise ture. Hanqinoonni adda ba'anis: gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan muraasa ta'uu, walitti fufiinsaan dhiyaachuu dhabuu, hariiroo jechoonni faallaa qabaniin dhiyaachuu dhabuu, sadarkaa barattoota sanaatiif kan hinmadaalle ta'uufi unkaalee gaaffii adda addaatiin dhiyaachuu dhabuu gilgaalota kanneenii ragaan gabateewwan kanaa ni mul'isa.

Walumaagalatti odeeffannoowwan kitaaba barataa, afgaaffii barsiisotaafi bargaaffii barattootaa irraa funaanamaniin ragaan argame; dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 hanqina qabaachuu isaa kan mul'isedha. Qabxiileen hanqina jedhamuun adda ba'anis: gilgaalonni hiika

faallaa jechootaa dhiyaatan boqonnaadhaa boqonnaatti walitti fufinsa kan hinqabne ta'uu, hawwattoo ta'uu dhabuu, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa dhiyaatan muraasa ta'uu, kanneen dhiyaatanis hiriiroo jechoonni faallaa qabaniin kan hin dhiyaatin ta'uufi sadarkaa barattoota kanaatiif kan hinmadaalle ta'uufaadha.

Boqonnaa Shan: Cuunfaafi Yaada Furmaataa

5.1. Cuunfaa

Qorannoon kun qaaccessa dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 jedhu irratti kan gaggeeffamedha. Barnoota afaanii keessatti yeroo ammaa qabiyyeewwan dhihaatan keessaa harki caalaan dandeettiiwwan afaaniiti. Gartuu dandeettiiwwan afaanii kanneen bira darbees xiyyeeffannaa barnoota afaanii kan ta'e keessaa hiikni jechootaa isa tokko. Hiika jechootaa keessaa ammoo hiikni faallaa jechootaa isa tokko. Haaluma kanaan, hiikni faallaa jechootaa ammoo, haala dhihaachuu qabaaniin akka dhihaatan taasisuu keessaatti gahee olaanaa kan qabu sirna barnootaati. Sirni barnootaa qajeeltoon qophaa'uu jechuun, meeshaaleen sirna barnootaa biroo sirrummaan isaanii kan walnama gaafachiisu miti. Meeshaalee barnootaa murteessoo ta'an keessaa ammoo kitaabni barnootaa isa ijoodha. Qophii kitaaba barnootaa keessaatti ammoo xiyyeeffannaa guddaa argachuun kan irra jiru qabiyyeewwan achi keessatti dhiyaataniiti. Haaluma walfakkaatuun, gilgaalota hiika faallaa jechootaatiifis xiyyeeffannaa kennuun barbaachisaa ta'a. Kunis, gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan: hawwatoo ta'uu, ga'aafi sadarkaa barattoota sanaatiin walmadaaloo ta'uu, walitti fufiinsaafi dagaagina qabaachuu, akkasumas, hariiroo jechoonni faallaa walii ta'an qabaniin dhiyaachuun murteessaa ta'a. Kun hin ta'u taanaan , hubannoo barattootaa gabbisuu irratti gufuu guddaa waan ta'uuf, gilgaalota kana haala dhiyaachuu qabaniin qindeessanii dhiyeessuun dhimma murteessaa ta'a.

Gilgaalonni kitaaba barnootaa keessatti dhihaatan kan barattoonni bifa qindoominaafi kaayyoo barnoota afaanii irratti hundaa'ee saganteeffame shaakalaniifi ciicata dabalataa irraa argatanidha. Waan kana ta'eef, dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barnoota afaanii keessatti dhiyaatanis kaayyoofi bu'aa barnoota afaanii irraa argamuu qabu galmaan gahuufi dhiisuu irraatti qooda guddaa qaba.

Kaayyoo gooroon qorannoo kanaa, qaaccessa dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 xiinxaluu akka ta'e boqonnaa tokko keessatti eeramee jira. Galma ga'insa kaayyoo kanaatiif sakatta'insa

kitaaba barataa taasisuun isa hangafaa ta'us; barattoonniifi barsiisonni Afaan Oromoo Mana Barumsaa Qophaa'ina Gimbiis keessatti qooda fudhatanii jiru

Galma yaadame bira gahuuf, meeshaalee funaansa ragaa adda addaa gargaaramuudhaan odeeffannoo sassaabuun hojii isa jalqabaa ture. Kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 sakatta'uun, bargaaffii barattootaafi afgaaffiin barsiisotaa meeshaalee funaansa ragaa qoratichi itti fayyadamedha. Kanneen keessaa inni bu'uuraa, kitaaba barataa sakatta'uun xiinxaluu yoo ta'u; itti aansuun akka madda ragaa dabalataatti yaanni barattootaa bargaaffiin; yaanni barsiisotaa ammoo, afgaaffiin fudhatamee jira. Kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 sakatta'uun xiinxaluuf qabxiilee madaalli gilgaalotaa mul'isan wixiineeffamanii jiru. Kana malees, afgaaffiin barsiisotaaf dhihaate haala qindaawaan kan qophaa'e yommuu ta'u; bargaaffiin ammoo barattootaaf caasaa cuufaafi banamaa walqabatiinsa qabuun kan qindaa'edha. Ragaan adeemsa kanaan argame erga qaaccessamee ibsi itti kennamee booda hanqinooleen armaan gadii jiraachuu isaanii bifa argannootiin bira ga'amee jira.

- ❖ Kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti, gilgaalota hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaataniif xiyyeeffannaan kan kenname miti.
- ❖ Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti dhiyaatan ga'oo miti; walitti fufiinsa kan qabus miti. Baay'inni gilgaalota hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaabilee kanneen keessatti diyaatanii hiika jechoota biroo shaakalsiisuuf kan dhiyaatan waliin yoo ilaalamu baayyee xiqqaadha. Kitaabilee lamaan keessatti gilgaalota hiika jechootaa lakkoofsaan kan kutaa 11fi 12 walduraa duubaan soddonii sagal (39)fi soddonii tokko (31) ta'an keessaa gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan afur qofatu jiru. Gilgaalota kana qofaan barattoota sadarkaa kana irra jiran hiika faallaa jechootaa haalaan shaakalsiisuun nidanda'ama jechuun garuu wanta fakkaatu miti. Kanamalees, haalli gilgaalonni hiika faallaa jechootaa kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan walitti fufiinsa kan qabu miti.
- ❖ Kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi12 keessatti gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan hawwatoofi unkaalee gaaffii adda

addaatiin kan dhiyaate miti. Gilgaalota hiika faallaa jechootaa unkaalee gaaffii adda addaatiin dhiyeessuun shaakalsiisun utuu danda'amuun unka gaaffii tokko qofaan dhiyeessuufiin barattoota nuffisiisuu danda'a. Barattoonni kutaa keessatti argaman fedhii adda addaa waan qabaniif gilgaalonni dhiyaatan unka tokkoon yeroo hunda dhiyaachuun hanqina guddaadha.

- ❖ Kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi12 keessatti gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan hariiroo jechoonni walmorkatoon qabaniin kan dhiyaatan miti. Kun immoo barattoonni hiika faallaa jechootaa irratti hubannoo bal'aa akka hin arganne taasisuun isaa kan wal nama gaafachiisu miti. Kanaafuu, gosoonni hiika faallaa adda addaa jiran addaan ba'anii dhiyaachuu dhabuun, barattoonni kallattii adda addaatiin ilaalanii akka shaakalan karaa hinqabsiisne waan ta'eef hanqinadha.
- ❖ Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan sadarkaa barattoota sanaatiif kan madaalan miti.

5.2. Yaada Furmaataa

Hanqinoota qorannoo kanaan adda ba'an irratti hundaa'uun yaanni furmaataa armaan gadii kennamee jira.

1. Kitaabota barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti gilgaalonni hiika faallaa jechootaa barsiisuuf yookaan shaakalchisuuf qophaa'aniif xiyyeeffannoon osoo kennamee gaariidha. Ogeeyyiin qophii meeshaalee barnootaa irratti bobba'an haala kaayyoo qabiyyeen hiika faallaa jechootaa dhihaatuufi haala gilgaalonni hiika faallaa jechootaa itti dhihaatan walsimsiisuun osoo dhiheessanii barattoonni afaan baratan irraa akka bu'aa argatan taasisuuf murteessaa ta'a.
2. Gilgaalota hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan haala ga'aa ta'eefi walitti fufiinsa qabuun dhiyeessuuf xiyyeeffannoon osoo kennamee gaariidha. Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa ga'aattii haala walitti fufiinsa qabuun kan dhiyaatuuf yoo ta'e, barattoonni dandeettii hiika faallaa jechootaatti dhimma bahuu irratti muuaxannoo horachaa deemu. Of

danda'anii kallattii adda addaatiin hiika faallaa jechootaa xiinxaluufis carraa argatu. Kun immoo carraa egeree barattoota kanaa milkeessuu keessatti, akkasumas guddina afaanichaaf illee shoora olaanaa qaba. Yeroo dhiyaatanittis haala walitti fufiinsa qabuun salphaarraa gara cimaatti fooyya'aa deemuun barbaachisaadha. Kanaafuu, qophiin kitaabilee kanneenii fuula duratti haala kanaan fooyya'ee yoo dhiyaate gaarii ta'a. Hamma sanatti garuu barsiisonni Afaan Oromoo sadarkaa qophaa'inaarra jiran, gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barattootaa keessatti dhiyaatee jiru fooyyessanii haala walitti fufiinsa qabuun dhiyeessuun barattoota osoo shaakalsiisanii gaarii ta'a.

3. Kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi12 keessatti gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan haala hawwataa ta'een unkaalee gaaffii adda addaatiin osoo dhiyaatee gaarii ta'a. Hawwataa yaanni jedhu kun gilgaalota yaada barattootaa ofitti harkisuun dammaqinaan akka hirmaatan gochuu danda'u dhiyeessuun kan walqabatudha. Gilgaalota hiika faallaa jechootaa unkaalee gaaffii adda addaatiin dhiyeessuun shaakalsiisun, barattoonni nuffii tokko malee dammaqinaan akka irratti hirmaatan taasisuu keessatti qooda guddaa qabaachuu danda'a. Kana malees, kutaa barnootaa tokko keessa barattoonni fedhii adda addaa qaban waan jiraniif, gilgaalota unkaalee gaaffii adda addaa dhiyeessuun barattoota fedhii adda addaa qaban kana hundaaf carraa walqixa kennuu danda'a. Kanaafuu, qopheessitoonni kitaabaafi qaamni dhimmichi ilaallatu hunduu osoo itti yaadanii gilgaalota hawwatoo ta'an unkaalee gaaffii adda addaatiin qopheessanii gaarii ta'a. Hanga sanatti garuu, barsiisonni Afaan Oromoo mana barumsaa qophaa'inaa irratti argaman gilgaalota hiika faallaa jechootaa hawwatoo ta'an unkaalee gaaffii adda addaatiin qopheessanii osoo barsiisanii gaariidha.
4. Kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi12 keessatti gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan hariiroo jechoonni walmorkatoon qabaniin qindaa'anii utuu dhiyaatanii gaarii ta'a. Barattoonni jecha kophaa dhaabbatu tokkoof hiika faallaa akkamii akka kennan rakkachuu danda'u. Hariiroo jechoonni faallaa waliin qabaniin yoo gaafataman garuu haala gaafatamaniin xiinxaluu danda'u; kallattii adda addaatiin ilaalanii akka

shaakalaniifs karaa qabsiisa. Yeroo kana jechootuma dura beekna jedhanii yaadan irraa waan haaraa barachuu danda’u. Kanaafuu, barsiisonni Afaan Oromoo mana barumsaa qophaa’inaa irra jiran hiika faallaa jechootaa yeroo barsiisanitti hariiroo isaan waliin qabaniin qindeessanii dhiyeessuun barattoota isaanii shaakalsiisuun gaarii ta’a. Qopheessitoonni kitaabota kanneeniis dhimma kana xiyyeeffannoon irratti hojjechuun gaarii ta’a

5. Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan sadarkaa barattoota sanaatiif kan madaalan ta’uu qabu. Gilgaalli dhiyaatuuf tokko sadarkaa isaaniitii gadi yookaan ol taanaan garuu waan haaraa irraa baratan dhabuun yookaan itti ulfaachuu irraa kan ka’u taa’anii barachuuf illee fedhii dhabu danda’u. Gilgaalonni dhiyaataniif sadarkaa isaaniitiin kan wal giteefi waan haaraa barsiisuu kan danda’u ta’uu qaba jechuudha. Kanaafuu, qopheessitoonni kitaabilee barnootaa kanneeniifi qaamni dhimmi isaa ilaallatu hunduu gilgaalota hiika faallaa jechootaa sadarkaa isaaniitin walsime dhiyeessuufiin gaarii ta’a. Hamma sanatti garuu barsiisonni mana barumsaa qophaa’inaa Afaan Oromoo barsiisan gilgaalota hiika faallaa jechootaa sadarkaa isaaniitiin walgiteefi waan haaraa barattoota isaanii qabsiisuu danda’u qopheeffatanii barsiisuun gaarii ta’a.

Walumaagalatti, xiinxala dhihaannaafi hojiirra oolmaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaalee 11fi 12 irratti taasifameen argannoon argameefi yaanni furmaataa kana olitti dhihaatee jira. Hanga qopheessitoonni kitaabilee kanneeniifi qaamni dhimmichi isaan ilaalatu hanqina mul’ate hubataanii furmaata itti kennanitti, barsiisonni mana barumsa qophaa’inaa Afaan Oromoo barsiisan bu’aa qorannoo kanaa irratti hundaa’anii qabiyyee dhihaate fooyyessanii akka barsiisan jechaa; ogeeyyiin barnootaa qorannoo kana dubbistan hunduu bu’aan qorannichaa akka hojiitti jijjiiramuuf waliin haatumsinuun dhaamsa qoratichaati.

Wabiilee

- Abbomaa Nagaasaa. (2015). *“Xiinxala Dhihaannaa Jechoota Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 12.”* Qorannoo Eebba Boodaa.Yuunivarsiitii Finfinnee. (Kan Hinmaxxaffamne).
- Addunyaa Barkeessaa .(2011). *Akkamtaa. Yaadrimee Qorannoo Hujoo.* Finfinnee: Alemprinting PLC.
- Addunyaa Barkeessaa .(2014). *Semmoo. Bu’uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo:* Finfinnee; Far East Trading PLC.
- Alamuu Hayilu. (1994). *High school Teachers’ Attitudes Towards an Awareness Raising Approach to vocabulary Teaching.* Addis Ababa: Addis Ababa Univesity. MA, thesis, Kan hin maxxansamne.
- Atkins, J. etal (1996). *Skills Development Methodology: Part II.* Addis Ababa: Addis Ababa University printing press.
- Brown Douglas. (2000). *Teaching By Principles. An Interactive Approach To Language Pedagogy.* Second Edition Longman.
- Cook, V. (2001). *Second Language Learning and Language Teaching.* New York: Oxford University Press.
- Cunningworths, A. (1984). *Evaluating And Selecting ETL Teaching Materials.* UK: Athenaeum Press Ltd.
- Cunningworths, A. (1995). *Choosing Your Course book.* Oxford Heinemann.
- Dasse Birhane . (1988). *“An Evaluation Of The Effectiveness Of Modern Teaching Methods. And The Extent To Which This Are Implemented In Freshman English Courses.”*Addis Ababa: A.A. University. Un Printed
- Egan, R.F. (1968). *Surevy of the History of English synonymy.* Spingfield, MA: Merriam-webster.
- Harmer, J. (1991). *The Practice of English Language Teaching.* London:Longman group Ltd.

- Ijaaraa Baatuu. (2007). *Haala Dhiueessa Xinlatii Afaan Oromoo Daree Barnootaa keessatti*: Haala barattoota kutaa 11ffaa Mana Barumsaa Qophaa'inaa Gobbaa. Qorannoo Eebba Boodaa Yuunivarsiitii Finfinnee. (Kan Hinmaxxaffamne).
- Hu, Zhuanglin. (2001). *Linguistics. A course Book*. Beijing: Beijing University Press.
- Jackson, H. (1988). *Words and Their Meaning*. London: Longman Inc.
- Kabbadaa Nagaraa. (2014). “*Qaaccessa Dhihaannaa Xiinjechaa*.” *Kitaabilee Barnootaa Afaan Oromoo Kutaa Kudha Tokkoofi Kudha Lammaffaarratti Kan Xiyyeeffatee*. Qorannoo Eebba Boodaa Yuunivarsiitii Finfinnee. (Kan Hinmaxxaffamne).
- Kidaanee Wadaajoo. (2015). “*Qaaccessa Dhihaanna Gilgaalota Hiika Jechootaa Kitaabaa Barataa Afaan Oromoo Kutaa 12*”. Qorannoo Eebba Boodaa Yuunivarsiitii Finfinnee. (Kan Hinmaxxaffamne).
- Leech, Geoffrey. (1981). *Semantics (2nd edition)*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Lyons, John. (1968). *An Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mc Donough, J. and Shaw, C. (1993). *Materials and English Language Teaching*. Oxford: Blank Well published Ltd.
- Nunan, D. (1989). *Designing Task For Communicative Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Patel. (2008). *English Language Teaching*: Sunrise Publisher.
- Pyles, Thomas & Ageo, John. (1970). *English: An Introduction to Language*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Richards, J. C. (2001). *Curriculum Development In Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richards & Renandya. (2002). *Methodology in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Saeed. J. (2003). *Semantics*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Schmitt N. (2000). *Vocabulary in Language Teaching*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Yule. G. (2006). *The Study of Language*. New York: Cambridge University Press.
- Wallace, M.J.(1988). *Teaching Vocabulary*. Oxford: Heinemann Educational Books Ltd.
- Wilkins, D, A. (1972). *Linguistics in Language Teaching*. London: Edward Arnold Publishers.
- Watson, Owem. (1976). *Longman Modern English Dictionary*. London: Longman Group Limited.
- Zimmerman, C.B. (1997). *Historical trends in second Language Vocabulary Instruction*. Cambridge: Cambridge University Press.

DABALEE

Dabalee A

Qabiyyee gilgaalota hiika faallaa jechootaa gilgaalota hiika jechootaa kanneen biroo waliin ilaaluuf KBAO kutaa 11 fi 12 sakkatta'uun guutaman.

Kan kutaa 11^{ffaa}

Boqonnaa	Gilgaala	Fuula	Gosa hiika jechaa	Ajaja
1	1.B	2	Tilmaama	Hiika jechoota kanaan gadii tilmaami.
	4.B	5	Tilmaama	Hiika jechoota kanaan gadii tilmaami.
	5.G	12	Galumsa	Jechoonni kanaan gadii akkaataa galumsaatiin hiika tokkoo ol qabaachuu danda'u. Fkn. Kennamerratti hundaa'uun hiika kenni.
	11.B	23-24	Galumsa	Jechoota kanaan gadiitiif hiika isaanii akkaataa galumsaatiin barreessi.
2	1.B	30	Mari'adhaa	Hiika jechoota armaan gadii barsiisaa keessan waliin irratti mari'adhaa.
	3.D	34	Moggoo	Jechoota yookaan gaaleewwan kanaan gadiitiif moggoo(synonyms) ta'a kan jettu bakka duwwaa kennamerratti barreessi.
	3.A	34	Faallaa	Jechoota ykn. Gaaleewwan kanaan gadiitiif faallaa isaanii barbaadi.
3	1.B	40	Mari'adhaa	Hiika jechoota kanaan gadiirratti gareen mari'adhaa.
	4.B	42	Tilmaama	Cimdiin ta'uun hiika jechoota kanaan gadii tilmaamaa.
	8.A	51	galumsa	Jechoota kanaan gaditti hima keessatti gurraacheffaman hiika isaanii galumsarraa

				tilmaamuun bakka duwwaa kennamerratti guuti.
4	1.B	60	Mari'adhaa	Jechoota armaan gaditti dhiyaatan hiika isaaniirrtti barsiisaa keessan waliin mari'adhaa.
	2.E	66	Galumsa	Jechootaafi gaaleewwan kanaan gadiitiif akkaataa dubbisichaatti hiika kenni.
	2.F	66	Hiika walfakkii	Jechoonni haala walfakkaatu keessatti tajaajilan Afaan Oromoo keessa hedduudha. Fkn. Siif kenname faana bu'uun kan itti aanu hojjedhu.
5	1.B	75	Tilmaama	Hiika jechoota ykn. Gaaleewwan kanaan gadii tilmaamaa.
	2.C	77	Faallaa	Jechoota armaan gadiitiif faallaa isaanii bakka duwwaa kennamerratti barreessi.
	2.D	77	Moggoo	Kanneen armaan gadiitiif moggoo isaanii bakka duwwaa kennamerratti barreessi.
6	1.B	88	Tilmaama	Hiika jechoota kanaan gadii tilmaamaa.
	2.D	93	Moggoo	Himoota armaan gadii keessatti jechoota jala muramaniif moggoo isaanii barbaadi.
7	4.A.4	99	Hiikakennaa	Jechoota armaan gadiitiif hiika kennaa.
	7, 1 ^{ffaa}	103	Galumsa	Hiika jechoota armaan gadii akka galumsa jaraatti kenni.
8	4, 3 ^{ffaa}	116	Tilmaama	Hiika jechoota armaan gadii tilmaamaa.
	5.B	118	Galumsa	Jechoota dubbisa keessaa ba'aniif hiika jaraa haala galumsa isaaniitiin kenni.
9	5.E	129	Galumsa	Jechoota dubbisa keessaa ba'an kanaaf hiika isaanii barreessi.
	8, 1 ^{ffaa}	131	Hiika kenni	Jechoota gaditti kennaman irratti jechoota biraa dabaluun tishoo/digaala uumi.Hiika

				jaraas kenni.
11	7, 1 ^{ffaa}	149	jechamoota	Jechamoota armaan gadiitiin hima ijaari. Hiika jaraas kenni.
12	3, 4ffaa	152	Hiika keni	Hiika jechoota armaan gadii kenni.
	5.C	159- 160	Galumsa	Jechoonni armaan gadii dubbisa keessaa fudhataman. Hiika isaanii akka galumsaatti tilmaami.
	8.A	161	Jechama	Hiika jechamoota armaan gadii barreessi.
13	4, 4ffaa	166	Tilmaami	Hiika jechoota armaan gadii tilmaami.
13	5, C.1	169	Galumsa	Jechoonni armaan gadii hiika jechootaa dubbisa keessa jiranuudha. Keeyyata tuqame ilaaluun jechoota hiikni jaraa kenname barbaadi.
	5, C.2	170	Faallaa	Jechoonni armaan gadii dubbisa keessaa fudhataman. Hiika faallaa jaraa barreessi.
14	4, 3ffaa	176	Tilmaami	Hiika jechoota armaan gadii tilmaami.
	5, B	180	Galumsa	Jechoota dubbisa armaan olii keessaa fudhataman akka galumsa isaaniitti hiiki.
15	1, 4ffaa	187	Tilmaami	Hiika jechoota armaan gadii tilmaamaa.
	2.B	191- 192	Galumsa	Keeyyattoota tuqaman ilaaluun jechoota hiika armaan gadii qaban barbaadi.
	2.C	196	Galumsa	Hiika jechoota armaan gadii akka galumsaatti tilmaami.
16	1, 3ffaa	199	Tilmaama	Hiika jechoota armaan gadii tilmaamaa.
17	4, 4ffaa	212	Tilmaama	Hiika jechoota armaan gadii tilmaamaa.
	5.B	215	Galumsa	Hiika jechoota armaan gadii akka galumsaatti tilmaami.

Kan kutaa 12^{ffaa}

Boqonnaa	Gilgaala	Fuula	Gosa hiika jechaa	Ajaja
1	1 B	1	Tilmaama	Hiika jechoota kanaan gadii tilmaami.
	4A	9-10	Hiika galumsaa	Keeyyata armaan gadii keessaa jechoota gurraacha'anii dhiyaataniif hiika galumsaa addaan baasi.
	4.B	10	Hiika faallaa	Jechoota kanaan gadiitiif faallaa isaanii barreessi.
	4.C	10-11	Moggoo	Hiika walfakkeenya barreessi.
2	1.B	20	Tilmaama	Hiika jechoota kanaan gadii tilmaamaa.
3	1.B	27	Tilmaami	Hiika jechoota kanaan gadii tilmaamaa.
	2.C	31	Galumsa dubbisaa	Akkaataa dubbisichaatti hiika isaanii kenni
4	1.B	40	Tilmaama	Hiika jechoota kanaa gadii tilmaamaa.
	2.F	45	Galumsa	Jechoota ykn gaaleewwan kanaan gaditti dhiyaatan dubbisicharratti hundaa'uun deebisi.
	2.G	45	Jechootawaliin deeman	Jechoota waliin deeman barbaadi.
5	1.B	49	Tilmaami	Hiika jechootaafi gaaleewwan armaan gadii tilmaami.
	2.B	53	Firoomsi	Jechoota 'A' jala jiran hiika isaanii 'B' jalaatiin walitti firoomsi.
6	1.B	57	Tilmaami	Hiika jechoota armaan gadiirratti mari'adhaa.
6	2.B	61	Galumsa dubbisaa	Hiika jechoota kanaa akka galumsa dubbisaatti tilmaami.
7	2.B	73	Galumsa himaa	Galumsa isaanii irra hiika isaaniirratti hundaa'ii hiika isaanii barreessi.

9	1, 3ffaa	89	Galumsa himaa	Galumsa isaanii irraa hiika isaanii tilmaami.
	3	92	Firoomsi	Hiika jechoota ‘A’ jala jiranii ‘B’ jalaa filuun walitti firoomsi.
10	2.C	100	Galumsa himaa	Akkaataa galumsa isaaniitti hiika isaanii kenni.
11	2.B	106	tilmaamaa	Hiika jechoota armaan gadii tilmaamaa.
	3.B	111	Firoomsi	Jechoota ‘A’ jala jiran hiika isaanii ‘B’ jala jiruun walitti firoomsi.
12	2.B	119	Hiika walfakkii	Hiika walfakkii isaanii filuun walitti firoomsi.
13	1, 4ffaa	121	Tilmaama	Hiika jechoota armaan gadii tilmaamaa.
	2.B	126	Firoomsi	Hiika isaaniitiin walitti firoomsi.
14	5.D	136	Firoomsi	Hiika isaanii filuun walitti firoomsi.
15	1, 4ffaa	143	Tilmaama	Hiika jechoota kanaan gadii tilmaami.
	2.B	146	Galumsa himaa	Hiika jechoota jala sararamanii akka galumsa isaaniitti kenni.
16	3.B	156	Hiika kenni	Jechoota armaan gadiif hiika kenni.
17	1, 4ffaa	159	tilmaamaa	Hiika jechoota armaan gagii tilmaamaa.
	2.B	162	Galumsa himaa	Haala galumsa isaaniitiin hiika isaanii kenni.
18	1, 4ffaa	165	Mari’adhaa	Hiika jechoota kanaan gadiirratti mari’adhaa.
	2.B	169	Hiika wal-fakkaataa firoomsuu	Jechoota ‘A’ jala jiraniif ‘B’ jalaa hiika walfakkii filuun firoomsi.

Dabalee B

Bargaaffi barattootaa

Bagaaffiin kun qorannoo mata dureen isaa “ Qaaccessa dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11 fi 12 “ jedhu irratti geggeessuuf kan dhiyaatedha. Odeeffannoon qulqullinaan ati kennitu galma ga’iinsa qorannichaatiif iddoo guddaa qaba. Filannoowwan kennaman keessaa deebii kee kan ta’e itti marii deebisi. Ragaa naaf kenniteef sin galateeffadha.

Maqaa barreessuun hin barbaachisu.

Galatoomi .

Qorataan Abrahaam Olaanaa

Odeeffannoo dudduubee

A . koorniyaa: dhiira _____Dhalaa_____

B. Umurii:15—17_____18-20_____21-23_____24-26_____27fi isaaol _____

1 .Barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 11fi 12 keessaa gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf qophaa’an hawatamummaa qabuu?

A. Eeeyyee B . lakkii

1. Deebiin gaaffii 1^{ffaa} keetii “lakkii” kan jedhu yoo ta’e maaltu hawwatamummaa dhabsiise?

- A. Haala ifaadhaan dhiyaachuu dhabuu gilgaalotaa
- B. Sadarkaa barattootaatiin gadi ta’uu gilgaalotaa
- C. Sadarkaa barattootaatiin ol ta’uu gilgaalotaa
- D. Hariiroo jechoonni faallaa qabaniin dhiyaachuu dhabuu gilgaalotaa.
- E. Akaakuu gaaffiiwwan adda addaa dhabuu gilgaalotaa

2. Kitaabota barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti gilgaalonni hika afaalla jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan haala ga’aa ta’een qophaa’anii jiruu?

A. Eeeyyee B. Lakkii

3. Deebiin gaaffii 3^{ffaa} keetii, “Lakkii “ kan jedhu yoo ta’e, sababni haala ga’aan dhiyaachuu dhabuu gilgaalota hiika faallaa jechootaa kanneen armaan gadii keessaa isa kami jetta?
- A. Fakkeenya gahaa kennuu dhabuu
- B. Gaaffilee muraasa dhiyeessuu
- C. Gosoota gaaffilee muraasa dhiyeessuu

5. kitaabota barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessatti gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan hiika jechootaa kanneen biroo shaakalsiisuuf kan dhiyaatan waliin wal madaalaa?

A Eeyyee

B. Lakkii

6. Deebiin gaaffii 5^{ffaa} keetii, “ Lakkii” kan jedhu yoo ta’e, kanneen birootiin gadi moo oli?

A . gadi

B. Oli

7. Dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa Barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessaa hanqina qaba jettaa?

A. Eeyyee

B. Lakkii

8. deebiin gaaffii 7^{ffaa} keetii “ Eeyyee” kan jedhu yoo ta’e, hanqinoota kan jettu tarreessi?

Dabalee C

Afgaaffii Barsiisotaa

Afgaaffiin kun qorannoo mata dureen isaa “ Qaaccessa dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 11 fi 12 “ jedhu irratti geggeessuuf kan dhiyaatedha. Odeeffannoon qulqullinaan ati kennitu galma ga’iinsa qorannichaatiif iddoo guddaa qaba. Kanaafuu, afgaaffiiwwan siif dhiyaataniif raga qulqulluu akka naaf kennitu kabajaan gaaffadha. Ragaa naaf kenniteef durseen sigalateeffadha.

Galatoomi.

Qorataan Abrahaam Olaanaa

1. Barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 11fi 12 keessatti dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa hawwataafi barattoota kan hirmaachisuudha?
2. Hawwataa fi hirmaachisaa miti yoo ta’e, maaliif jetta?
3. Kitaabota kanneen keessatti gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan barattoota kan kakaasaniidha? Yoo hin kakaasan ta’e, maaliif jetta?
 - A. Gosoota gaaffii adda addaa hin dhiyeessanii?
 - B. Beekumsa haaraa hin gonfachiisanii?
 - C. Sadarkaa barattootaatiin wal hin madaalanii?
 - D. Hir’ina qaba kan jettu kan biraa jiraa?
4. Dhihaannaan gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaabota kana keesaa hariiroo jechoonni walmorkataan qabaniin dhiyaateeraa?
5. Gilgaalonni hiika faallaa jechootaa shaakalsiisuuf dhiyaatan ga’aadha jettaa? Maaliif?
6. Haala dhihaannaa gilgaalota hiika faallaa jechootaa kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 11fi 12 keessaa irratti yaada akkamii qabda?